ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ अथ वैदिके विशेषमाह छन्दसि पुनः पुनर्वसोर्हैं नारे लोके तिति
उक्तत्वाद्यव भेदे समुदाये रूढत्वादिति भावः एवं विशाखयोरपि द्वित्वे नारे लोके द्विवचनमेव
योगारि भागः छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिरित्यर्थः एवं हि वानुवृत्तौ नक्षत्रानुवृत्तिः वत्तौ प्रिव
त्यस्येत्यर्थः मनेरिति वादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवत्वादिति भस्य मस्येति तत्रापि
कारान्तस्यासत्त्वात् भसंज्ञानिमित्तयोरेकत्वाश्रयणेन भसंज्ञानिमित्तवस्त्वाद्वा निर्हपि
त्वाद्भत्वाभावादिति भावः यत्तद्धातिकढयं छन्दो विषयमिति कैयटः सत्वाहृयमिति तस्य
कं कार्यमित्यर्थः पयसस्य पयसो विकार इत्यर्थे छन्दसीति मयट् तत्प्रागीत्यनुवृत्ति प्रदः
र्शनार्थः ऋपि भवति भ्याञ्चेत्यस्य क्रमप्राप्तस्य मोपन्यासस्यागोवीजमाहृषे रिति इतिप्रथमो
ध्यायः हविरिष्विवर्तते हव्यतेत्तत्र होत्रन्ततो ग्रिपदेन षष्ठीतत्पुरुषः ग्रग्ये हव्यत इति
तथे प्रदर्शनं यत्रावेति वाके ... एवं के प्रदेपे वर्तते द्वितीयाब्राह्मणे सायसगो १

स्वदिवेर्विभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरुपसर्गो योयमारम्भः पुरुषमृगश्चन्द्रमसे इति
बहुलग्रहणाच्चन्द्रमसमश्नुवीयमस्येयाबहुलमित्यस्यैवायंप्रपञ्चः ष्ठउ भाव इति बहुलं छन्दस्यमा
ङ्योगेपीत्यतः सर्गिपिरितिक्रीनि घसिभसोर्हलि वेत्युपधालोपः समानस्यच्छन्दसीति सः नवभ
वतीत्यत्रतोऽप्रकृत्यन्तरंतत्साधयातकमात्रविषयमिति बोध्यं हेमन्तशि शिशिरश्चाहूस हेमन्त
शिशिरेः स्त्रियामित्यमराडुभयलिङ्गे तेपि हेमन्तशिशिरे इत्येन त्रिहत्रयेस्य छार्थे हेमन्तशि
शिराविति अमरस्य प्रमाद इत्यन्ये अहोरात्रे इति राजान्हाहानि पुंस्त्वं प्राप्तं द्वित्वमतन्त्रं अहो
रात्राणि विदधत् चस्तादेशस्येति लुङ् सनो दिति विहितस्य हइति हऊ हूजोः सामान्येन ग्रह
णं आधेति धातुस्मरणे आडुपूर्वः मध्यमपुरुषैकवचने परावर्गिति परापूर्वस्य हजेः अक्रमिति क
जः अनुगमनिति [illegible] पामेर्गमहनेत्युपधालोपः अन्तर्वत्स्यैतरेयब्राह्मणे सत्वादाह मन्त्रग्र
हणमिति इति द्वितीयः अकरिति कृञो लुङि तिपि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुकि सार्वधातुकगुणे

२ ल॰ शे॰

तिपो हल्ङ्यादिलोपे हृपं अजग्रपनमिति गृपेर्लङ् तमसस्तन्वजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः छन्दसि नि
ष्ट निष्टर्क्यं चयनस्य विधानेऽस्मः एते निपातनादिति चयनस्य योः ऽप्रत्ययवृण्ग्योः दीर्घश्चेति अतएव
त्रणभावः श्रिषेरिति शासेरित्यस्मे ग्रहू ब्के नेयजेर्यं इति देवशाह्वे उपपदे इत्यादिः प्रत्ययस्वरेणान्तो
दात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः स्त्रीलिङ्गं यवेदं निपातने प्रच्छेः प्रच्छ त्रीश्मा यामित्यतः सीवनेवि
ति प्रतिपूर्वादिस्यादिः ब्रह्मणीति उपपदे इत्यर्थः लोके त्विति ब्रह्मोद्यं वदतीत्यादौ वयस्येन क्यप्
बोध्यः गोषणिति गोसनतीति विग्रहः अत्र सनोऽनन्तेर न इति नकारान्तस्य निषेधात् गोसनिश
ब्दस्य सवनादिषु पाठः करिष्यन इति सनोतेरन इति सूत्रस्य भाष्याद्वयपपत्रषत्वेन श्राम्नानितः
प्याविदन्त्यस्यैव मूर्धन्यत्वमाह वैदिकसंप्रदायात् अतएव पदकाले दन्त्यमेव पठन्ति गोसनि
मिति यत्तु सुषामादित्वात्षत्वमिति तन्न उक्तसूत्रतद्भाष्यविरोधात् येपथा ˙˙ मिति पश्यानै
रवानि हविर्मथ्नन्तीति विग्रहः छन्दसि सहः लोके तु रासाहमित्यादिप्रयोगाश्चिन्त्या इति २

हरदत्तः बहुग्रहणस्य लोकेपि ग्रहणमिति केचिदिच्छन्ति हर्यन्तम्नः हयशाहे उपपदे वहे अंह्रिपादयोर्मध्य
स्यैनेत्यर्थः तदाह पादमध्येनेति जनसन उपसर्गेस्यपि वोपपदे पञ्चम्यां दसि विड्विड्डनोरि
त्यत्र विशेषणार्थं ग्रहः वेरष्टकस्येत्यत्र सामान्यग्रहणार्थं ग्रसृधृग्रहवृप्लुत्यपनेगाः सनोति न्हस्तु सनोतिवि
सानित्यन्नविदधिकामन्तिग्रग्रेगच्छतीत्युदाहरणार्थः सर्वत्र विड्वनोरित्यानुग्रेगाइति सप्तम्या
गलुक् ग्रवेयजइति योगविभाग उत्तरार्थः विजुपे मन्त्र इत्यनुवर्तमाने छन्दोग्रहणं स्पष्ट
र्थं छन्दो ब्राह्मणानीति सत्रबलेन ब्राह्मणे मा भूत् छन्दस्त्वस्यानङ्गीकारात् हयीव सादो तुमा
स्येनी त्वेव नियित कितोभावाद्धेतं उपपदान्तरे इति बहुलग्रहणेति नियमादप्रातः किप्रतिप्रस
यत इति भावः बहुलग्रहणाच्च कचिन्नपि तस्यानः छन्दसि लिट् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति या
तस्यैवथाधिकारस्यैकस्यैवेति योगविभाग उत्तरार्थः अनन्तरस्यैव लिटोयमादेशः लिटश्च
तित्व प्रत्ययान्तरत्वाभावायत्नयोः कितेतन्त्र च्छन्दसृ तामिति प्रतिषेधविषयगुणस्येत रत्न

२ ल॰शे॰ रिषादाविवतित्तिराणास्त्रितीवोनित्यादौप्रहत्तिवारणायईजानइत्यादौलिटः कित्वादेवसंप्रसारणे॰
3
सिद्धे अज्जेराजिवानित्यादौनलोपोपिछन्दस्युभयथेत्यनेनसार्वधातुकत्वान्ङित्वादेवसिद्धः
नचैवमाविवानित्यत्रापिगुणोनस्यात्ऋकारान्तरप्रश्लेषेणऋपातौपुनर्विधानादितिप्राञ्चः
क्वाब्ब्रेदमिकिंपोयइतिव्याख्यानात्कण्ड्वादियगन्तादपियमस्यापोनौशाङ्कनेऽस्वरणेषुमिति॰
यथालोकेऽनमूयवइतिवलोहितादिसूत्रभाष्यरीत्याऽसाधुमन्त्रेहृषेष सूत्रेपज्ञवमर्थेप्र॰
प्यमात्मत्पुसेवनेइषइच्छायामनन्तानेमनुबोधनेइत्युभयोर्ग्रहणंविदादीनामपियथाद
र्शनंज्ञेयोविधानथेउदात्तवचनमनुवर्त्यैवजययजोभीवेकत्कुदात्तोयथास्यादितिप्रमनौनादेव॰
निनीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंज्वलोऽपर्थंइतिपूर्वपरान्वमितिक्रमृष्टकहिस्मछन्दसीतिले
वत्तु॰ ऋटश्योङि॰ गुणः उदाहरणेपातसंबन्धोमृगपः सिब्बुड्ले अयंविकरणः पासिसी
प्याइत्यादौसियाद्यवधानादिग्निषेधोनविहितविशेषणेपिछान्दसत्वात्ततनप्यवचलसार्व

धातुकानुदात्तत्वेनैनोऽन्यत्रेत्यतोवेतिवर्जितेतदाह लोपोवेतिपरस्मैपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमीपरस्मैपद
निङामिकारान्तानामित्यर्थः पतातीति पतल्लगतौतिपश्चाद् जिह्वायन्त्य इति ख्याद सिपरिच्छायामि·
निक्वच् अष्वाघस्रादिति योगविभागेनात्रं अन्यस्यपापेक्षावक्तृ इति इदमेव जिह्वावरणेनाम
अन्येत्पमानादन्यत्रापिच्छान्दसत्वादावार्त्त्वमाहुः अपिशब्दाच्छानजिति अपिशब्दाच्छानजि
तिअपिशब्दादेवाह्लावपियोऽस्य आहीत्यर्थः यत्ययोवतिक्रम्यगमनंच्यतिपूर्वादि एणभावएण्
तस्वकचिदन्यविषयावगाहनं कविद्टीकाविज्ञयध्यादिलिङि· निनस्यपमत्यानो गुणः निमा
ङितइतिसलोपः यासुट्स्नेयेयः यलोपः आद्गुणः विकरणप्रकरणेऽत्यय इत्येव सिद्धे बहुल
ग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थं तदाह ह्रस्मिङि· निवहनर्थान्ता निआदत्ते इति बहुलनस्यभावो
बाहुलतस्यभावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ्‌ददाणायाउत्पत्रस्याऽभावश्छान्दसत्वात् उप
ग्रहपदेनलादेशावुक्तं स्वार्थंत्वपरार्थत्वादिनप्रतीतिनिमित्तलादेशोऽप्युपग्रहपदेनोच्यत इत्याश

ल.शे. पेनाह उपग्रह इत्यादि मध्ये न इति प्राप्ते इति अस्मत्तोरयोर्वा वको मध्ये शाह्ले निम्नक्लीब इति भावः
विघ्नयादित्ति धर्मिग्रहणे विशेषणं विशेष इति सविशेषणग्रहदायेनसवग्रहः अग्रणीग्रादायेतिस्यान्नल
क्षणेन पदकारा इति न्यायेनात्र फलान्तराभावाद्धात्वर्थफलं विंत्ये लिङ्याशिष्यङ् स्यागागः
सिव विविदिशाकि रु हिद्विवाय मङ् विकरणः प्रायेण टप्पने बहुलं छन्दसीति अन्यथा अजर
दितीतं स्यात् गुणस्तु न कितादिति भावः तमर्थो भावः अव्ययकृतो भाव इत्युक्ते भावे इत्येव सि
द्धे तमर्थग्रहणं तस्याभावस्य भावस्यात्र ग्रहणं ष्णथ्ये इति बाहुलकाद्गुणं तं पिबध्ये इ
त्यादौ यगभाववत् एवञ्च बाहुलकेनैव पिबाद्यादेशा कित्त्वकार्ये सौहार्य क ध्येक ध्येन शा
ध्येशध्येनिति प्रत्ययवत् दृयेत्वर्थमिति सूचयति आहुव ध्ये इति निर्देशः संप्रसारणं उवङ्
ये न म्लेच्छितवै इति भ्वादे म्लेच्छितवै इहान्वगाहे इत्यत्र केन भावलक्षणे भावस्य लक्षण
नेगमय्य इत्यर्थः आविजनितोः आप्रसवादित्यर्थः इति तृतीयः रात्रेश्चाजसौ अजसादि षित्वि

कथं रात्रिं रात्रिं स्महोषिता अजसादाविति किं यास्ता रात्रयः लोके नेति असंज्ञाविषये इत्यर्थः अवि
संज्ञायान्तु लोकेपि ङीबन्त एव हसीसंज्ञा छन्दसो वित्यनुवर्तनात् राशदिभ्यान्त्रिविति त्रिबन्त
आद्युदात्तो रात्रिशब्दः नित्यग्रहणमिति आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वसिद्धेरिति भावः उत्तरार्थमेव
अन्यथें भव अन्यर्थ एव प्रत्ययान्तस्य भूदिति स्यादत आह उवडिति युग्गुतादीनां छन्दसि वत्यये
नस्त्रीत्वे पन यालुर्विशेष्यलिङ्गः शौनकादिभ्यश्छन्दसि अस्यात्र लेखो लेखकप्रमादात् छन्दसि
अभिधेय इति तद्दर्थात् अत एव शौनकीया शिक्षेति तत्रत्युदाहरणमाकरे वर्णमिति वर्णी
तितेवथे रोणादिके छुनिबाध्य एवार्भकाः यस्येति भाष्ये प्रयोगात् मेध्यायेति यतो नावइत्यापुदा
त्तत्वं प्राप्नोति अन्तस्वरितत्वमपठ्यत इति हरदत्तः वेशन्तीभ्य इति वेशन्ते पल्वले भवा आप इत्यर्थः
स्रोतो जलप्रवाहः सगर्भेस यन्नित् यदपीति छान्दसत्वात्र वात् यनि निपातः पूर्वेणैव सिद्धे
ववहितस्यापि यतः समन्वय इति भावः लोके त्वग्निमइत्येवमग्न्यादित्येव महत्त्वायितुमद्वितियतोऽ

५ ल.प्रो.

5

पिकारात् बर्हिषिदन्नेभव इति निहन्नेबर्हिः कुशाद्वतायायोः दत्तस्य कर्मक्रियातत्रभागेनस्येदमि
त्यणिकर्मणि च हृत्वणिकम्पान्वेति येशमेव वने रक्षोय्या विहृपाणामयीत्येकशेषो नहृतो ऽ
सन्देहाय श्रीषिकाणक्कयोरपवादः प्रशस्य इति बाह्लकाद्भावे कप्रत्ययोगे कर्मणि षष्ठी तदा
हरेवमादीनामिति रयिरत्यस्यारेवतीत्यमें तौ बहुलमिति संप्रसारणमायाया अप्रसद्यप्र
काशानशक्तिर्मीयायाप्रसहस्यस्व प्रतिपदस्य मायाया सहीमर्थेन्वतोरिति यद्यपि मद्धोवयः
प्रजापतिश्छन्द इत्यन्यमन्त्रपदमर्द्धेन्नु शाह्लास्ति तथापि नत्साह वयोऽक्षत्रिन्यायेन विहमोवय
इत्यादयमन्ताराणि मन्त्राणामर्थेन्वक्तव्ये तेवयस्याखिति किं अग्रेयशस्विन् यशसे समर्पयायम
र्थापरमेष्ठीति केवलमर्थशाह्ववतावयः शाह्नरहितेन मन्त्रेणोपधेयास्तु माभूदिति मत
र्थेमा मतर्थे यतस्याश्छन्दसि मासतन्वोर्वाच्ययोः मासतन्वोः किं सधरासोमयुमनतो ऽ य
यः सत्वेतनूपाह्वोदीयोऽन्त इति हरदत्तः अनन्तरार्थे वेति विकल्पे मधनन्तरमस्मिन्मथवोमाय

योमासः लगकारेकाररेफाभ्यांनिवाच्यं लकमथुल्लपोनभः अन्ययोः क्लीबत्वमार्षं अकारः इष
ऊर्जेरङ्गस्रन्नमन्वेलेन तद्वानित्यर्थः इत्वारआत पार्थिकोनदेह शोषहत्यास्तुगास्मिन्नस्मिन्नुविः रेफो
रशब्दः स्वकः अयस्मायादिनाज्जस्तुनओजसोह ओजः शब्दान्मतव्येयन्त्वो स्तोहनिवाच्यवेशा
य यतदादिकाङ्गशब्दायत्वोभगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु सर्वैः कृत
पूर्वशब्दात् द्वितीयाबहुवचनान्तात् कृतमित्यर्थे इनइति यइति च प्रत्ययः अह्नि संस्कृत
मित्यर्थे यदित्यर्थः सोममर्ह सोमशब्दाद्द्वितीयान्तात् दर्हतीत्यर्थे य प्रत्ययः मयोयइ
ति निहतत्वान्मयडर्थे इति स्वार्थे इत्यपिबोध्यं अग्रिरीशो वसव स्सेत्यादिः स्वार्थे इति मम
हइति निहतनयचापजितिपवञ्चकृयोगलत्तणाषष्ठीसमर्थ्या विभक्तिः फलिनमाह
शिवंकरोतीति शिवशम् अरिष्टाः प्रकृतयः इत्यनर्थं सामानीति आर्षं क्लीबत्वं
वर्गः प्राणप्राणिविषयः विंघ्नानइति आङ्गिरसअयास्यगार्ग्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदभि

त्रानिविंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः साद्यमितिसदनमर्हतीत्यर्थः इद्वत्सरे
९ ल·शे· दावत्सरसंवत्सरपरिवत्सराः पञ्चवर्षे युगे चतुर्णां वर्षाणां संज्ञा उद्वत्सरइत्यादिदेशः विशेषा
6 साधनप्राह्णेन शाक्तिमद्द्रव्यमितिलिङ्ग संख्यायोगादन्वर्थोव्ययसंज्ञानयद्व व वात्यमद्
युकत्तश्चेऽत्रनकृतः नलोपानापत्तेः दीर्घश्चेति द्वयोभयद्द्वयविषयमिदं छन्दसीव वाह्नः
अन्यतरस्यां ग्रहणान्नहल्ते मेऽत्र पूर्वयोः स्यादित्सहमङ्गलमस्याग्रस्त्रीत्यर्थः मघवन्यानमस्या
स्मिन्मघवा उद्धृत्संबन्धिनीत्यर्थे उद्धा उद्धतीति वमतुपोह्रस्वहरणेतयोरित्याख्याव्हे इदन्त
दोरिति आनन्तर्ययोगषष्ठीकथ्येतिकृतोहेतोः केनप्रकारेणेत्यर्थः तृच्छन्दसि अजादी
गुणवचनादेवेति नियमबाधेन प्रकृत्यन्तराभ्युपगमात्रं क्रियते नतत्पूर्वो विधिस्तेनोपा
धिसङ्करेण कठिष्ठ इतिकात्र्ये शब्दात् वन्तादिष्ठनिति कर्मणि द्वितीयाऽतिशायन्नेपस्तनर्थे
स्वविशेषणत्वात्तजन्त्यस्यशक्तौ नतैन पूर्वोक्तदन्तल्पतातेन नन्दद्यत्रत्वजन्त प्रकृतिकात्वे

पितृषष्ठीतिपराश्लन्दोग्धीशाह्वे सिद्धस्यप्रत्ययविधावितिवचनाङ्गस्याढ इतिध्रुवत्वेनदोग्धशाह्वात्ययसये
त्वरिष्टेमयास्त्वितित्लोपः ततः प्राग्यतजस्त्वेतनप्रसिद्धत्वान्प्रत्ययपूर्वेविशेषमास्यात् इमशाह्वइदा
मासमानार्थ्येप्रकृत्यन्तरेप्रतरमितिप्रकर्षेतरप्प्रकृष्टतरइत्यर्थः उदितमिवण्कावोम्यत्सवदि
त्यत्रास्यग्रहणंमाभूदितितेनस्त्रियंमन्यइत्यादौयस्येतिलोपोनस्वार्थेइतिप्राशस्त्यविशिष्टेस्वार्थे
इत्यर्थः सस्त्रोप्रशंसायामिस्तनस्त्रदन्तुहतेः ग्रनसंब्रह्मणः सामदेवस्यछन्दासीतिविग्रहः बहु
प्रजाइतिबहुव्रीहिः इतिपञ्चमः छेदसिवेतीतिलिटियान्तोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतत् त्वगा
दीनामित्यत्रापिछन्दसीतिवक्तव्यमितिभाष्यन्त्वजादीनांछन्दसिसर्वेविधीनांवैकल्पिकत्वान्न
महानइत्यपिमाङ्वइति आङ्पूर्वात् ह्वयतेर्लिटिआत्मनेपदेऽनमेकवचनेबहुलंछन्दसीति
प्राप्तोल्लुकिसंप्रसारणेउवङ् नचभवतिह्वयामिमरुतःशिवानितितिरेवानितिरयेर्यस्यसंप्रसा
रणेइकारेणपूर्वरूपेआह्वेछन्दसीरइतिवर्तनेतत्रविहितविशेषणाश्रयणात् वायःकी

ल॰श्री॰

चायतेश्छंदसिबहुलंकीत्यादेशः स्पर्द्धेर्लङीति अयस्पर्द्धेस्पस्पर्द्धेः संप्रसारणमकारलोपेबहुलंछ
न्दसीत्यड भावः ह्वेपदेश्च पतिस्पृधेथामितिप्रकारान्तरंमनोरमायांलिख्यमिति संप्रसारणाकारलो
पौनिपात्येते इति शेषः आनृचुरानृहुरिति भाषायांत्यासीति अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वञ्च नि
पातनात् ध्यासः सेषतश्चजुश्चुविषेइति भाषायांएलीति अभ्यासस्यसंप्रसारणंनिपातनात् न
त्याजेति भाषायांनिष्ठायामिति आये आभावोन्येह्रस्वोनिपातनात् बहुषु सोमेषु आभावोऽ
न्यत्र ह्रस्व एव सोमादन्यत्र कविदेकस्मिन्नपि आभावः यदि आतोज्जहोतनेत्यादौ आता इति बहु
त्वमविवक्षितंसोमेत्वबहुत्वएवेति भाष्येस्पष्टं निष्ठायाम्वेति श्रिरादेशो निष्ठायानत्वाभावश्च
निपातनात् चाश्वादेतिव्यत्ययेनपरस्मैपदं आनस्यानैमित्तिकत्वेनाद्विर्वचने वीतस्याभावादभ्यासे
वर्णनत्वानाविवादेतिकविकोऽपपाठः इदंपदमजर्योस्मरणम् शीर्षंश्छंदसि सर्वविधीनांवैक
ल्पिकत्वाच्छिरस्शब्दस्यापिवेदेप्रयोगःवाराहीति वराहस्यविकारइत्यजन्तात् ङीप् प्रद्विवचनेश्ट

वैसवर्णेदीर्घः उपानहौ विशेषमानुषीरिति जसि पूर्वेसवर्णेदीर्घः शाम्यञ्चेति पूर्वत्वाभावेविक
ल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वेसवर्णेदीर्घो न तयोरत्रविषये विशेषाभावात् यानेइति यानि ते इत्यर्थः
शेलोपेप्रत्ययलक्षणेन नुमि सर्वनामस्थाने चेति दीर्घे नलोपः नाप्मनिति नाश्रोप्रानितिविवि
ग्रहः हृदय्याइति अकारस्यायादेशः .. .. प्रकृत्यान्तः अतीति निवर्त्तते प्रकृत्या स्वभावेन
न विकारमापद्यत इति यावत् अद्याद अयमिति इदमः सोऽभवते लोटि अवन्तु आपोइत्यादीनि
लुप्तविभक्तिकानि पृथक्पदानि अनुकरणानि आयोजषाणो हृस्तो विधिहि इत्येते शब्दा अवि
केशब्दात्पूर्वौ अम्बेऽम्बालेइत्येतौ च यजुषि स्थितौ भवति प्रकृत्येत्यर्थः आम्बिके पूर्वे इति वास्माद
व निपातनात् यञ्चसी समासः आपोजसन्तेव षाणो इति स्वन्ते हृस्वो इति शसन्ते वधिहि इति ऊ
न्ते इतरे संबुद्ध्यन्ते अम्बे वालिके इति यजुष्येवमेव पठ्यते अस्मादेवेति अम्ब इत्येतद्विषयमि
दं अङ्गः शब्द इति विषमानइति शेषः तदादौ चेति षष्ठीतत्पुरुषः सत्वे इति शब्दस्तच्छब्द समाना

र्थः कुयपर इति बहुव्रीहिः यकारोऽकार उच्चारणार्थः आयुक्तान्त इति अस्त्रेन्द्राग्रेत्य इनिपातनादिति भा
८ ल॰शे॰ वः आडोऽनु विभक्त्यर्थे हन्तेराडोऽत्र ग्रहणमिति हृदनः प्रकृतिभाव इति तन्मात्रमित्यर्थः नत्वह्न
8 स्वोपि एषस्य इति एषस्तमभाव इत्यर्थः उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिस्याह चन्दशाह्वसे
ति विषयदेवयोरिति इदं सर्वनाम्नोप्युपलक्षणं तदाह विष्वाचीति विष्वमञ्चतीति विग्रहः बहुल
ग्रहणादन्यत्रापि क्वचित् तेन कद्रीचीति सिद्धम् तयस्यमिति सहति एतेनोत्यर्थः पथिवक्रे विभाषा
ग्रहणे इत्यनो विभाषेति वर्तते वात्कासात्वे ह्वयोरिति अस्याचार्यस्य एतन्मास्थित इति शेषः सड
कारः जिह्वामूलतालुस्थानीयोडः जिह्वामूलन्तालु चाचार्य आह स्थाने ड कारस्य तवेद मित्र इ
त्युपक्रमात् सयव सर हृदय मध्यगाः ऊष्माणां संप्रयुक्तः ऊष्मयोगे जात इत्यर्थः यद्वा सयव लकारे
णोष्मणा संयुक्तः ह्लकारतामापद्यते ऽतोस्याचार्यस्य मतेन ढकारो ह्लकारतो यातीत्यर्थः छन्द
सि च यश्च एन इति दीर्घ इति चानुवर्तते फलितमाह तस्मादिति नलोपे कृते ढकाराकारस्य दीर्घः

अवितस्त्रष्टानोदीर्घः घ्यादेशस्येतितस्यस्यमिपामित्यनेनङ्कःसुजि अब्रवीति अन्येषामपीतिसूत्रेम
न्त्रेइतिनिहतमितिहरदत्तोक्तेमन्त्रइत्यस्यानुवृत्तिरेवयुक्ताद्यवोऽन्तः द्यवास्तिङन्तस्यानोदीर्घः ह्य
चइतिकिंश्रुष्टाभवतवाजिनः पात्रणामिति वृत्तिकृतनिसृवतत्वोरत्रानुवृत्तिरत्वयुक्तेतिभावः ष
पूर्वस्याचइतिदीर्घश्रुत्योपस्थितस्याचइत्यस्यषपूर्वस्येतिविशेषणंउपयायाइतिव अनएवपुनि
ङ्गाविरोधःजतिनेतिजनयितेत्यर्थःतृविहृपशमिताय पत्रविषयेप्रयोगइडादौणिलोपोनिपात्यते
सूत्रेप्रथमैकवचनमविवक्षितंशमितारोयदत्रस्वकृतेशमितःस्यपेषैवेनशमित्रमित्यादिदर्शनात् वि
शूर्येतिशमित्राणि विशस्यविस्तुसेत्यर्थः आनङितिनशेहूपेस्यावरितिहजोलुङि मन्त्रेषमेतिस्वेक्षेकि
हृप समाऊयोगेपीतिअपिशब्दान्माऊयोगेपि ननुपरत्वादेभावेकृतेऽनजादित्वादालोपोनप्राप्नो
तीत्यआहएवेभावस्येति नचेवंएरेभावेकृतेनस्येवेइआप्नोति नचरेभावोवर्ण्यः क्रादिषुनिइसुचरिता
र्थतादतआहाहोवेति ननुलावणिकमात्कथंएरेभावः पुनरत्तआह तदर्थेन्वेति द्विवचनात्यरिमा

५ ल॰ शे॰

१

घायाश्च हन्तेरिति भावः क्षिणोतीति अनादावित्यर्थः वितन्त्विरइति विनितिरइत्यर्थः लोपविधानः
सामर्थ्यान्नस्यासिद्धत्वेप्येताभ्यां सलोपो न पश्चिमेति लिङ्मस्तइट्पेतिमेत्यर्थः अश्नुणउ पश्याहेर्धिः
स्याच्छन्दसि शृणुधी हवमिति अन्येषामपीति दीर्घः कृपालनादोउहृणासिनिन अथातु स्याहृशुम
इति णत्वं शृणुधीत्यत्रापि भावविधानसामर्थ्यादन्नमेति लग इतो ऽन्यत्रयस्यैन शपूर्बहुलं छन्द
सीति लुक् अडित्त इति हेर्विशेषणं छन्दसीति लुक् अडित् सिपद्धेपित्वादडित्त्वं शपो लुगि
ति बहुलं छन्दसीति आडितिटासज्ञात्मन्यासमज्जातान्नित्याऽज्ञो ऽन्यत्रापि लोपदर्शनादाउ
तिवर्ण्यं आतइत्सन्नुहन्नेरादेरित्यपिवर्ण्यं आतइत्सन्नुहन्नेरादेरित्यपिवर्ण्येऽत्त्यवाक्य अन्तवा
त्तृ शाह्वयोर्भवार्थे पतियणादेशोनिपात्यते वास्नोः राणिव् इत्यित्यहः पदेइति सर्वविधीनां छ
दसि वैकल्पिकत्वात् ङुहेइति ह्रस्वात् न लोपे हटि अतो गुणे अहृथमितिश्वितादङुदेवे
भिरिति अतो न भवति क्वचिदनतोपि भवति नद्यैरिति क्वापि अपि नाल्पवापि उहृत्यत्तान्

त्रुहोतीतिसुपोस्तु सुपोस्थानेपत्तेश्रादेशाश्रर्थः पम्यादृतिजसः स्थानेसुःवाच्मनात्सर्वादेशाःउका
रोच्चारणसामर्थ्येनभिन्नात्तपूर्विकानेकाल्त्वेनवावस्थयोवङ्लमिसस्थापश्रपत्र्वःसुपोस्थपश्स्थापप्ये
वे पूर्वसवर्णइत्ति श्रान्त्यादीकारस्ततःसवर्णदीर्घःपरमेव्योमन्नित्रिसवर्पूर्वसवर्णदकारिनङ्गीतिति
षेयात्रलोपाभावेसंयोगान्तलोपेनसिद्धावपिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाल्लुगेवेतिबोध्यंपत्स्व
त्वन्नीत्यादौयत् इइतिस्थितेपूर्वसवर्णदकारेस्मिन्नापत्तिरितितदर्थमनेकालमाद्यर्थंच
लुगावश्यकइतिदिक्यमितिप्रामेइति समयात् नविभक्तावितिइत्तनिषेधःश्राङ्ःस्मृतीयेक
वचनस्यमृगपामितिशात्वान्तेरश्रामुदात्तपाठादिदमेवेति भाष्यस्वरसः तत्रचवत्स्येनङीप् शि
त्वादितिमस्यापिमवचनमनुस्वारनिहत्यर्थस्यादितिभावः वधीमिति हत्नेर्लुङिःवधादेशः
सिवइइमिपोःमोमश्र तस्यास्तिसिवइतीट सिज्लोपःसवर्णदीर्घंतलोपस्तश्रात्मनेपदेषु
विद्यमानतकारस्यलोपःस्यात् श्रडहेति डेहल्ङाःप्तस्यातोबङ्लेछंदसीतिहत्तलोपेद्वयोरका

रयोः परस्य पं छान्दसत्वादेव क्व विभक्तत्वात्मानमात्तं कुरुते छंदसि दृष्टानुविधानादाह मध्यम
११ ल॰शे॰ पुरुषेति हृगृह्णातादिति पिन्विकृण्वोरवेस्प्रत्ययः वस्याकारोऽतो लोपः सृणोतेनिपिन्वेनाडि॰
त्वाह्वण्णः अन्तण्ववद्यात्मनेपत्रप्राम्यस्तयोविंत्यालोपो न थादेशानसम्ने आदेशाः यतीम्यस्यव्याख्या
यत्रेम्यो व्योकार इति यनिष्टनेति स्तुषामादित्वात्षत्वं पसमीतिरिण आङुः पूर्वस्य रूपं यगागमेऽकारोवि
वक्षितः आज्ञसेर असुकिक्कनेजसः सकारस्य स्थाने वर्णे असुकः सस्य विसर्गः उभयामसअन्यादोप
रत्वाद स्तुकि सक्कृत्तिम्यायेनपुनः पीनश्रीयामाण्णिपिविति पञ्चम्यर्थे वष्टीद्दंभ्यर्थेश्रीणामित्यस
वामीतिनदीत्वेनसिद्धेः छन्दस्यापायमानरूपाभावात् स्वतआमण्णीनामित्यपिसमाहारद्वं
द्वोऽत्र रमेकशेषे सिद्धे छन्दसीतिन्तणोः पादान्ते इतिस्फ प्रेक्षप्रयादस्यैव ग्रहणार्थमावश्यके अ
क्वादान्ते वर्तमानगोशाहासरस्यामो नुडितितदर्थः छंदस्यपिदृष्ट पयर्वविहितनसतोमस्त्रापि
दृश्यते आस्थिभिरस्यास्तुक्कत्वास्यन्वनेमादिश्रनो नुडिति मत्वपो नुडिति श्रनऽतस्य लोपः

ईवद्भिः अस्थ्यादीनामीकार उदात्तो ऽद्विवचने छन्दसि अपरिवृताइति बहुवचननिर्देशश्छन्दसि
तदन्तस्यैवप्रयोगादर्शनात् उत्तमितेउदस्थ्याइति पूर्वसवर्णः माभूदिति इडितिशेषः सूत्रे इतिः
प्रकारे तेन नक्कविदीकारोपि वितमस्थमीतिवहणेइतिहान्तिः सनिंस सनिमित्यस्य छान्दसत्वा
दात्वं पूर्वोऽप्रविवादितत्वाच्छन्दसैवैतन्निपातनं धावकारइति पुनन्तिवेत्यर्थः घोर्लोपो उ
सञ्ज्ञकानां लेटि परतो लोपो वा दधातेर्दधाते अस्य लेट् इति पृश्नत्वलोपः परस्मैपदे च्छिन्तीका
रलोपः लोपश्चाडागमेन दद्रादित्यस्य सिद्धो वा ग्रहणं स्पष्टार्थं जमादिभित्यादि शब्दः प्रकारे ते
न दर्वेदर्विदीय कठशाखास्य कयधर कथेत्युदाहरणं विभाषाजहातेर्हिर्वा स्यात् जिहाते
तिपाठे छान्दसत्वादीता भावः वसयितमिति कर्मधारय इति हरदत्तः नेमयितेकर्मधारयः
माङ्द्विरिति पदत्व इति मासस्य मासादेशः आयाभ्यवयइति पूइःशपः स्तुरभ्यासस्यादीर्घः
परस्मैपदत्वं निपात्यते धारयतौ अस्तुणि लुगभ्यासदीर्घत्वानि अन्येषां स्तुणि लक्षुणाः

१२ ल॰शे॰

गमाः षड्क्तस्सुरुक्तरसेम पदानि यद्याष्ट्रुत्रो यङ्लुकि हनगमावमात्रमाये ल निपातनशा म रुग
भावस्य बाधायां दर्थेनीत्यत्र रुग्रिपातनेन दर्थर्षीत्यत्र तु यङ्लुक्पदेन किं विनिपात्यते किं तु स्त्रोवेव य
ङ्लुगन्तस्येति लोटीति शेषः तेन भाषायामिति लोडतिरिक्ते यवो भवतीति बोभोतीति यङो
वेति पदे ई इट् से एवं त्वमन्तन्त्रासनिषदादिति दर्शनादिति हृतिः करोतेर्यङ्लुगन्तस्येति शस्त
रीति शेषः विकरुग्रिकौ वेति सिद्धः निगागमस्येति चाद्डभावः विभर्तेरिति यङ्लुगन्तस्य
शतरीति शेषः पुनतेरिति यङ्लुगन्तात् कृतरीति शेषः तरिव्रतर इति जसन्तेनाभ्यस्तादिति नु
न्नमम्मृ जेभ्यस्तहद्धाभावोपि विद्वान्सन्तान् इति शकृष्णवेप्रकाराणामन्येषामपि संग्रहार्थः स
हृवेत्यपि दायन्तादि ष्वेव पठिते युक्तेऽकार इति स्यावितिशेषः नवभवतिददातीत्येवं ब्रूया
दिति अनित्यमसमासमु समाहारद्वन्द्वः चनित्सनाद् वृसमासान्तः यसेति तरश्तमपोरित्य
र्थः नसतनि पर्यां शकृपराणां द्वन्द्वः निषनेसदिरपतेरिति षत्वं स्ववोरत्नाणं स्ववम्सम रुर्वोरेफो

वा महाबाहूतेरिति किं भुवो विश्वेषु सवनेषु भवते च्छान्दसि लुङ् लङ् लिट इति वर्त्तमाने लङ् सिप्
शप् अगुणाच्छान्दसः तत एवाडभावः ओम अभ्यादानमारम्भः तत्रवर्त्तमानस्येत्यर्थ इति हविः
न स्तुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे कैयटः स्तुब्रह्मण्यामित्यत्र ओमभ्यादान इति प्लुतो दानेन न भवति तस्या
यज्ञकर्मविषयत्वात् इति वदन्नारम्भेऽपि अनेन प्लुतमाह अतएव शुद्धप्रणवजपेऽपि तं प्लुतमेव
जपन्ति अभ्यादानपदेनाध्ययनकर्मोच्यते इति तदाशयं वर्णयन्ति प्लुतश्रुत्या चरत्रुपस्थितेरयं
प्लुतः मकारस्त्वर्धमात्र इति अर्धवत्तमोऽओं ये यज्ञकर्मणि यज्ञेति किं स्वाध्यायकाले माभूदि
ति ये यजामह इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते तेनेह न ये देवासो दिव्येकादश स्थेति पिण्याय्याये स्वधेत्यत्रा
पि भवति यत्तु स्थानापन्नत्वात् नस्य प्रणवष्टेः टिस्थानिकत्रिमात्र ओकार ओंकारो वा प्रणव
इति भाष्यादौ स्पष्टे इदं चाथर्वणप्रातिशाख्येऽपि स्पष्टे टेरिति तु प्रातिशाख्योक्तटिस्थानिकत्वानु
वादः हलन्ते इति नन्दभावे टेरित्यनन्नुहत्वात् तदन्तस्यैव स्यात् व्यभिचाराभावाद्धि प्रणवः प्लुत तेन

नविशेष्यतेयेनावृपरिभाषाप्रहृत्याऽदोषः स्यात् इतिभावः याज्यामन्त्राइतियाज्यान्तवाक्याण्डमितिस
१२ ल॰शे॰ माख्यानप्रकरणस्थाइत्यर्थः अन्तःकिमितियायन्तग्रहणाट्टिमस्यनिहत्यर्थन्तदास्तुतग्रुत्योपस्थि
12 तेनावाक्येविशेषितेऽजमानायाएवयाज्यायाः स्यात् टिविशेषणंतेननयेकाट्टिरन्तनाव्यभिचारात्
इतिप्रश्नः ब्रूहिप्रेष्य ब्रूहिस्यानापन्नेपिश्रायामनुस्वधेतिप्रैषेपिप्लुतोभवति एवंश्रौषट्स्थानापन्न
न्ने अस्तुस्वधेतिप्रत्याश्राव— णेपिभवति एवंवौषडितिवौषट् वौदात्तवौदात्ताडितिवेवंवियसर्वेव
षट्काराणामपवादत्वणामिति हरदत्तः आवहदेवान् यजमानेत्यादीनस्त्वतः छन्दसिसर्वविधि॰
धीनांवैकल्पिकत्वात् तस्मादिति आदिभूतादित्यर्थः ओश्राइवयआश्राइवयआश्राइवये
त्यनयोरेवायेनेह अग्नीदग्नीन्विहरेति प्लुतमात्रस्यवैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदंओइश्रद्धयेतिप्र
त्याश्रावणेतत्स्थानापन्नत्वात्प्लवसेवष्टष्टप्रतिवचनेअप्रोत्तरंविशिष्टस्येतिल्पवचनेवादिनेसमततात्प
त्याठेत्यर्थः अत्रयोगः यस्मादसौप्रत्याविनस्तस्यपदस्यशाद्वेनप्रकाशने एवन्तेनिरूपपत्तिका।

मात्रेति आम्रेडितं भर्त्सने उदाहरणे वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं वाक्यस्य टेरित्यधिकारेण
ज्ञानन्त्यस्य भवति वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्वित्वविधानात् उपलक्षणमिति नन्वेकैकस्यैवतुह
त्वापर्यायपलाभः अङ्गयुक्तं आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षपदापपृ इदानीमिति कूजनफलमिदानीमेवशा
स्यसीत्यर्थः अङ्ग शाधी ऽमर्षप्रत्युदाहरणे तु ननये अङ्गदेवदत्तैकेवाक्यं पतत्वंमिथ्यावद
सीत्यत्रदपेक्षते विचार्य कोटिद्वयस्य कथनेन विचारः नाटप्रातानविषयीभूतो विचार्यमाणः
इहत्वविचार्यमाणार्थविषयत्वात् वाक्यानि विचार्यमाणानि इष्टहाइ इतिष्टहेशहस्य प्लुतवि
कारः पूर्वं तु पूर्वमेवेत्यर्थः उदाहरणे तु शाह्णो वितर्के प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञाने श्रव
णाभिमुख्यमन्वं हन्त ते इति प्रार्थिताङ्गीकारो गम्यते आययोरर्थयोः प्रतिश्रवणशब्दे गतिस
मासः ऋतीयलक्षणेनाभिप्रतीति अव्ययीभावः क्रमेणोदाहरणानि अनुदात्तम प्रश्नवाक्ये
यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः दूराद्धूतादिषु त्रिप्रश्नान्ताभिपूजितयोर्यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवा

तीत्यर्थो दितिभावः तत्राभिष्टजिनेहराह्णेवेति इतरत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति आद्योदाह
१२ ल॰शे॰ रणे अगमः पूर्वान् ग्रामानित्यादिः टेरनुदात्त इति अगम इत्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतः स्वरितः
13 प्लुत इति स च पूर्वभागस्य उत्तरस्य तु उदात्ताविड तौ भवतः अग्निचिदिति वाच्येऽग्निचिदिति कथमि
दिति चाक्षेत्र विच्छेदः अग्निर्माणवक इति अग्निरिव माणवको दीप्तेनेत्यर्थः यद्यप्यन्येषा
मप्युपमार्थानामिवादीनामस्ति प्रसक्तिस्तथापि विच्छेदस्याप्यस्ति इति स्यादेव प्लुतः प्रयो
गाभावान्नेति भावः चः प्लुतसमुच्चयार्थः एतदेव ज्ञापयति सर्वसूत्रे गुणमात्रे विधीयत इ
ति बोधकं उपरिस्विदनेन न विचार्यमाणानामिति विहितप्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रे विधीयत इति हु
त दनः उपरीत्यादेः कात्स्न्यं दर्शयति अयः स्विदिति स्वरितमा उदाहरणे वाक्यादेरामन्त्रितस्येति
हितं अयमपि प्लुतो वैकल्पिकः क्षियाशीः क्षिया आचारभेद इति इष्टप्रार्थनमाशीः प्रैषः प्रे
षणं उदाहरणेषु पूर्वेति ङन्तमन्तरमाकाङ्क्षति अनन्त्यस्यापि आद्योदाहरणे भो अग्निमता इति

शेषः तत्रांत्यस्य तु अनुदात्ते अप्रान्ताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोपि पदे इति हृन्निः यद्यपि तत्र विक
ल्पेन प्लुतः तथाप्यपि शाहे नान्यस्यापि अनेन स्वरितप्लुतविधानात् पादिकत्वं फलति आख्या
नेऽप्रश्नस्यान्तरेत्यदवयवाविति वचनसामर्थ्यात् द्वयोरेकदेशयोर्विग्रहे हणे उदाहरणे दूराद्धूते गुरोः
नृत इति प्लुतः चतुर्मात्राविति रोचेर्मात्राः वर्णस्य मात्रेव वर्णो वर्णयोरिति उत्तरत्वात् एडस्य त्रिमात्रत्वे
चतुर्मात्रत्वे इति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये अत्र चतुर्मात्रस्यात्वमपि तेन प्रत्यदुः निकायतेत्यादौ उ अपु
दिसिष्यतीति वोढ्याज्यान्तेष्वेवेति अनेनास्य परिगणनत्वं दर्शयति पूर्वार्थस्यादादिति व्य
दः अत्राकारः प्लुतः स अप्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा शेषे हृदात्त इति बोध्यम् इडतोटहृदात्त
इत्यधिकाराडुदात्तावेव आख्यानाडुदात्तग्रहणे प्लुते नेडभ्याञ्च संबध्यते प्लुतेन पदञ्चान्तन एवा
ग्रहणेनैवने····ङभ्यामिति बोध्यम् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति परिगणनस्वेतेनैव सि
द्धत्वादिति भावः इदञ्च हृस्यनुरोधेन केचिन्तु परिगणनेपीदं कार्यमेव अत्र दूराद्धूतपदेन सं

१४ ल.प्रो. 14

बोधनमात्रोपलक्षणं किं तु यथाश्रुतमेवेति ह्रस्वादाह्वानसंबोधनविषयेष्वाभिप्रजितार्थेष्वामन्त्र्यभो

माणवकाग्निभूते इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति न परिगणनेन प्रत्याख्याने ऽप्युक्तं महाबाहू३ इति न वक्त

व्यमित्यनुक्त्याभाष्यानुयोबलाभादित्याहुः गोविति सावपि पदमिति पदे वाक्यान्तत्वाभावात्त्रदोषः

पदग्रहणेन वाक्यान्तपदस्यैव प्लुत इति बोध्यम् आमन्त्रितेच्छन्दसीति अग्नामेलुतविकारे इदन्त्

रादाह्वानमन्त्रात्परिगणनाश्चाश्वाभिः प्लुतस्य गुरोरनृत इति प्राप्तेऽप्येव तेन वाक्यान्तपदानन्

त्यस्यैव प्लुत इत्यवतनमानस्य तयोर्य्वौ तयोः पूर्वसूत्राभ्यां विहितयोरिदुतोरित्यर्थः तान्विको

यणं वीत्यैव सिद्धे इदं वचनमतआह इउतोर्वसिद्धत्वादिति नत्वप्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्सा

मान्यापेक्षज्ञापकान्तस्य प्लुतप्रकरणीयकार्यस्य सवर्णसन्धिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धो यणं तआह

सवर्णदीर्घत्वस्येति प्रश्नाइन्द्रमित्यादौ शाकलस्यवेति अग्नाइयाशेत्यादौ ... आ३ याशात्या

दौ शाकल्यमिकोसवर्णे इति प्रकृतिभावः नत्वभोइन्द्रेति स्थिते भोः शाहस्यकान्दसेप्लुतेत

तः परस्यैकारस्य निपातनात्प्रकृतिभावे प्राप्ते यणादेशार्थमिकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदी
र्घं शाकलनिवृत्त्यर्थमिति वचनमावश्यकम् न च तत्रानेन सिद्धिः इकः प्लुतविकारत्वाभावात् एवं
च्चैतेनैव यणः सिद्धौ तत्राह यवयोरसिद्धत्वादुदात्तेत्यादिना नहि यणित स्यासिद्धत्वादयं स्वरो ऽडर्वा इति
भावः यद्यपीह प्लुतप्रकरणे बहूनि सूत्राणि लोकवेदसाधारणानि तथापि तस्य वैकल्पिकत्वेन
लोके तदादराभावाद्वेदे च तदादराद्वैदिकानेव लिखामीति ध्येयम् मतुवसोरुः पदस्येति वर्तते
प्रसङ्गादाह दाश्वानिति दाशेः क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते षह मर्षणे इत्यस्य परस्मैपदं क
सरद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं च निपात्यते मिह सेचने अस्मात्क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं ढत्वं निपा
त्यते सूत्रे एकवचनमतन्त्रम् दाश्वांसौ दाशुषः हुतमिति प्रयोगदर्शनात् यद्यपीदं लोकवेदसा
धारणं तथापि लोके प्रयोगप्राचुर्याभावादत्रैवोदाहृतं मीढ्व इत्यत्र मतुवसोरिति रुत्वम् अत्रानुनासि
कइत्यादि वसोरुत्वे फलम् अत्र नु वेयस्येति अत एव वनो रवेति सूत्रे सामान्यग्रहणमकृतम् एव

९५ ल.शे.

15

ज्वह्रस्वदीर्घेत्यादौ सामान्यग्रहणस्य निर्बाधत्वेऽज्झानेः ककारः सामान्यग्रहणनिर्वाहार्थ इति शब्दाग्र
स्याश्विन्याः इणः क्विनिति प्रातिरेते तोऽन्यत्र्यर्थेऽन्य श्रीपि दृश्यन्त इत्यनेन ह्रस्वस्यान्तकत्वस्येति नान्तप
पदस्येत्यर्थः एकपादेति अत्र द्वितीयेत्येति प्रकृते तत्त्वात् ऋक्पादयोर्वेदप्रसिद्धे समानशब्दः एकपर्यायः देवो
अश्वकेति वक्ष्यमाणे नातिकोटीस्य नेनानुनासिकः उभयथेति एवं त्वाहि समानपाद इति वर्ण्येऽर्च्छन्द
स्यायायमानरूपाभावात् एतेन महान् हि स इति वह्नि वह्वानां पाठो व्याख्यातः आकरे तु महो
त्सदाहृतेन व्याख्यानतेरेन्वेहवं भिन्नपादेपि क्वचिद्दृश्यते तन्त्वत्र रीत्या व्याकरणत्वाद्धोध्यस्थानः
आकारस्य महा इन्द्र इति दीर्घो दृष्टी निहते एवं ज्येति सर्वे विकल्पानां छन्दसि वदास्थितत्त
याप्रकृते तत्रत्यागी महत्त्वाघवेमज्ञारम्भे तद्यत्नयुः श्राग्राणीकर्तव्य इति महानक्षेश इति भावः तथा
तोरस्तत्वस्यन्तवीयस्यासौ स्तनवान् हक्रस्वः स्तनवसां छन्दसि वा एवं स्थितविकल्पे नैव सिद्धे
प्रेत्यादिस्पष्टार्थे एवमनन्तरसूत्राण्यपि करिति ऋजोल्लुट् मन्त्रेष्वेति लोके तिपितणः तिपो

हलङ्याब्दिलोपः बहुलं छन्दसीत्यडभावः करदिति कृञः एव लङ् कृ अम् इति स्त्वेरङ् करतीति लट्
वत्ययेन शप् कृणोतीति कृञो लोट् सेर्हिः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छान्दसत्वाद्विकरणाभावो वा
श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः कृतमिति कृञः क्तः सः स्यादिति छन्दस्युपलक्षणं अन्यथा वादिति
प्रतिषेधः पत्रत्तशेनः करदित्यादौ सत्ते नहुम्पनेतत्र छान्दसत्वात्तत्ताभावो बोध्यः पञ्चम्याः प अ
ध्यर्थे इति परेर्विशेषणं दिवस्परीति दिव उपरीत्यर्थः वत्ययेन षष्ठीस्थाने पञ्चमी पर्यो जस इति
अत्र परिः सर्वतोभावे पातीव न च भवति परिषद्धः पाहि पानाविति लोडन्तपातेश्च स्यान्तकार
णं षष्ठ्याः षष्ठीविसर्गस्य सादेशः पत्यादिषु परेषु वा वक्ष्यमाणादीनन्तरुपे कृतीन लुक षष्ठ्या इति
किमनुः पुत्रे भ्योदायमिति इडायाः इति षष्ठ्यन्तानुकरणं पतीत्याद्यनुवर्तते निमस्तपन अस्य
लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासः श्रिन्यः उदाहरणे सकृतनमभिमत्यर्थः युष्मत इत्यावादा
विन्यस्तादाविति वर्तते न च युष्मदो विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ततस्त्वस्मदि इत्यास्मान्ता

नुकरणस्यास्य सस्य सकारस्य नुमविसर्जनीयेनेति ···· पूर्वपदमितिसामान्येनञ्समासावयववर्णे
२९ ल.शे. 16 त्ति वाक्येपितेनैव सिद्धं षत्वमितिभावः पूर्वपदात्छन्दसीतिवर्त्ततएकेषामितिच पूर्वपदमात्र
स्यग्रहणमित्याशयेनषत्वाभावेउदाहरन्ति प्रुवेहिस्येति सुञः सुञितिनिपातग्रहणंछन्दसी
तिवर्त्तते अभीषुणइति इकः सुञीति दीर्घत्वेनश्चधातुस्थोरुषुभ्य इतिणत्वं सनोतेरनः अन
कारान्तस्य सनोतेरिणक्रम्यापरस्य सस्यषश्छन्दसि गोषाइति जनसनेति विट् विड्नोरित्यात्व
गोसनिरितिछन्दसिवनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः पूर्वपदादित्येवसिद्धे नियमार्थमिति
भावः केचित्तुसनेः सवनादिपाठात्सिद्धिमङ्गीकृत्यसिसानयिषतीतिनियमफलंवदन्ति
यद्यप्यण्यन्तः सूत्रेउपात्तः तथाप्यण्यन्तस्यप्रतिषेधवचनेफलाभावात् ण्यन्तार्थत्वंविज्ञायते।
सिसानीतिणौपारेवेतिनियमात् सिसानिषतीत्यादौषत्वाप्राप्तेरितितदाशयः सिसनिषतेरप्रत्ययेसि
सनीरितिनियमफलमित्यन्ये अत्रसनषत्वमस्तोनेति सिसानीति णौपारेतिनियमाविषयोयंएवञ्च।

सामर्थ्याभावात् । एवमन्यस्यानियमाभावात् । सिषाणयिषतीत्यादौ षत्वं भवत्येव सामर्थ्यात् पूर्वपदाभा
वेपि नियमग्रहणं निवृत्तिरिति तद्भावः सर्वेष्वेवेदं भाष्येष्वसंहितेः । छन्दसीति वर्तते नैवकारोऽनुक्तसमु
च्चयार्थ इत्याशयेनाह । वादिति ऋतिशब्दस्य संहितायां न हि हनीतिदीर्घः षत्वं चऽभयत्र संहिता
धिकारात् । अवग्रहे ऋतिसाहमित्येव छन्दसि सह इति एवं ऋतिशब्दस्यान्येषामपीति दीर्घ इति
मनोरमानिघ्वति पूर्व्यः परस्य मनोत्यादेः सस्याऽव्यवायेषत्वं वा प्रकरणप्राप्तं स्यात् नमात्रस्य
विकल्पः । अभ्यष्ठादिति उतोह हिलं कीतिहह्हिः छन्दस्येव पूर्वपदादिति वर्तते अवग्रहविष
यत्वेऽकारान्नपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णः अवग्रहविषयत्वं चावग्रहयोग्यत्वं संहिताकालेणत्वं प
दकालेवावग्रहात् अत एव पदपाठेणत्वेन प्रयुज्यते न ष्टथा यात्रस्यात्रिसिनाडहशाद्वान्तस्य णा
द्वाच परस्य नसशब्दस्य नस्य णो भवति यात्नो निहतीति यात्रस्य गु इति कृषेतेन्नसशजोऽनुकर
णान्तेनष्टहेषु नइत्यत्र ननमिति नासिकादेशस्यास्मद्वादेशस्यासंभवसामान्येनग्रहणं तत्र प्रकृ

१७
17

ल॰शे॰

तस्त्रे ऽस्मदादेशावकाशीतस्यैवप्राप्तस्यात्परत्वसम्भवात् उपसर्गादनोत्परइत्यत्रसूत्रेत्वभयोःका
र्यित्वमितिहृदयम् ॥ उत्तरसूत्रेणसस्यग्रहणान्नुडनेनेफलेभाष्येऽस्तोत्परइत्यस्यस्थानेवृहल्यग्रहणस्यकृ
तत्वेननतेनैवसर्वानिष्टवारणादित्याद्युक्ताणइतिरखेतिलोऽध्यमपुरुषैकवचनेच्छवेः तास्तिङः इ
तिदीर्घः एवंदानकर्मणः शिक्षतेः शिक्षाणइत्युदाहरणाधिकेग्रभीषुणइति इकः सुञीतिदीर्घइति
शिवम् इत्यष्टमः इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचितेसिद्धान्तकौमुदीव्या
ख्यानेलघुशब्देन्दुशेखरेवैदिकीप्रक्रियासमाप्ताः श्रीगणेशायनमः साधारणप्रकृतिप्रत्य
यसमासतिङन्तविषयकतयाप्रवृत्तैः प्रकरणैःउदात्तादिस्वरान्प्रतिपादयिष्यन्साधारणा
स्वरांस्तावदाह अनुदात्तमितिपरकवर्जमितिद्वितीयायाश्चेतिणमलुल् नवतत्रवरा यामित्यर्थेकय
रोक्तायामित्यनुवर्तनत इति चेन् इहाप्यास्तिपरीप्सात्वयाहि यत्रानेनोदात्तादिविधीयते तत्र तत्सम
कालमेवशिष्टमनुदात्तेनतुविलम्बितत्वामित्यर्थात् एतत्वणमलिवियायकेपदमञ्जयोस्यहेयः

मितिनाधिकारः अस्वरितत्वात् एकवर्जं मित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेश्च तत्र तत्र विधेयानां वचनसामर्थ्याद्देवं
निघातानामहतेः किंचायमुदात्तश्च समानोदरशायित ओ चोदात्त इत्यत्र सङ्ग्रहायत्तेः नापि विधिः तथा स
ति कथमेकोवर्जनीय इति न्यायेन एवञ्च विनिगमनाविरहात् स्वविहितोदात्तस्वरितकानां सर्वेषा
मेव वर्जनापत्तौ आमलकी जन्यादात्तवत्त्वापत्तेः येनतत्र हि ङीप् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः गतिकारके
ति कृत्स्वरः दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकारोकारस्यो
दात्तत्वमिति विरोधाभावात् युगपदुदात्तवत्त्वापत्तेः यस्मात् अस्यत्वमकाराकारोऽवकाशः स्यादिति भा
वः परिभाषायां लिङ्गमाह स्वरविधीति सूत्रे उदात्तशब्दो ऽर्थग्राहक अन्तः पदपदसामानाधिकरण्या
त् अनुदात्तस्य विधीयमानत्वात् तद्भिन्नउदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इति तद्धि यावेवाऽस्यायस्मान्निमित्याह
यस्मिन्नुपदे इति अत्र पदत्वेभाविस्वन्तरङ्गत्वात् सर्वमेव स्वरग्रहातिः पदग्रहणन्तु परिमाणार्थं अत्र तथ
वयानो हि स्वादौ न दोषः तद्भावे तत्पदसमुदायः यस्य पदत्वं भावि तस्यैवैकवर्जमनुदात्तमित्यर्थो

१८ लशे॰
18

स्पष्टञ्चेदं विकारापिकारेऽनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः नमेकमित्येकग्रहणं विधीयमा
नोपलक्षणमेवञ्चानवैवान्तइमादौह्यादीनांवर्जने नसिद्धिः इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वन्द्वे चेति प
दद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जने न बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति बोध्यं
अत्र यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याचउदात्तादिर्विधीयते तेन पदेन तस्यामवस्थायां सन्निहितम
जन्तरे निहन्यत इति बोध्यं स्पष्टञ्चेदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पदमजयोः नचैवं विनुत इत्यत्र श्रोणिवा
त्तो न सिद्ध्यति तस्योदात्तग्रहणकालेऽसन्निहितत्वादिति वाच्यं पुगापकृष्टेणानानुदात्ताज्ञन्तर
स्यनिघातग्रहणे निरिक्तस्वरयोरसमावेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः वस्तुतस्त्वाद्युदात्तश्चेति त्रिभ्यांपाद
तु शेषोऽनुडिति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन यावत्पदं तेभाविनावत्त्वेनिहितानजन्तरस्यनिघातप्र
हतिर्विप्रत्ययोङ्गीकारेणादोषात् विनुइति तु अन्तरङ्गानपीति न्यायेन साध्यं एवं चागमाअनु
दात्ता इति नापूर्वमितीति दिक् यत्तु इयं यथोद्देशैव न कार्यकाले निविपायां न प्रवर्तनेअनएवत

वत्तास्मिंस्तंवरितार्थ्यंन्नह्यितित्स्वरितमित्यन्तस्वरितार्थंतत्रस्थानइतिवर्ततेत्रिपाद्यांपरिभाषाप्रवृत्तौ
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वेशेषनिघातेनानुदात्तस्यान्तस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वेशेषनिघाते
नसिद्धौतन्निर्देशार्थंस्पष्टमेवंपदंयतोनावइत्यपिज्ञापकं अन्यथायतोनावइत्याद्युदात्तेकृतेशेष-
निघातेउदात्तादनुदात्तस्यस्वरितत्वेशेषनिघातेतित्प्रयुक्तान्तस्वरितादविशेषेणान्निर्देशार्थं
स्पष्टमेवेति प्राञ्चः तत्रसन्निपातपरिभाषयोदात्तादनुदात्तस्येतिविषयेशेषनिघाताप्रवृत्त्यात
योश्चरितार्थ्यंनभवदकार्थेहक्वतरमानाभावात् किंचकर्त्तव्यंतत्रकर्त्तव्यमन्दे इत्यादौकएकः क
कएकयस्तत्रेत्यादौनोदात्तस्वरितोदयमित्युदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यनिषेधविषयेतच्चतत्किंत
यतोनावइतिचचरितार्थमितिज्ञापकंउरुपपादंतस्माल्लवदक्षाउसारेणानुदात्तंपदमित्यस्याप्रि
ककार्यार्थान्स्वरितत्वप्रतिज्ञानादसिद्धेप्रवृत्तिः यथोद्देशपक्षेत्वस्थानयुक्तं अत्रैवसूत्रेकार्यका-
लसंज्ञापरिभाषमितिभाष्यविरोधात् आमलकीजइत्यादौदीर्घकाशेत्यपेक्षयाऽ न्यायत्वंच

द्धवद्भ्इतियत्नादित्युपपद्यते अन्यथोभयोः सम्भवेनासम्भवाभावादिप्रतिषेधानुपपत्तिः कार्य
१२ ल॰शे॰ कालत्वेनत्वाभ्यामप्यसैकवाक्यतयातेनवर्ज्यमानताऽनेनवेत्यपपद्यते विरोधः अनुदात्तेपद
मित्यस्याधिकारत्वेषाष्ठएकः सङ्गृहीतः येऽन्येसमाध्यायोक्तास्तेन सङ्गृहीताः स्वरितिषाष्ठभा
19 ष्योक्तसङ्ग्रहेत्वेते अन्यत्वेषाष्ठस्यप्रतियोगित्वेनषाष्ठस्यापिसमाध्यायप्रत्येगतत्वप्रतीतेः अहमेव
यमेपादेऽनुदात्तस्यैवविधानेत्रिपाद्यामस्मत्करीत्याऽप्रवृत्तिरेवेतितद्भावः अतएवदेत्यादौ
स्तुतासिद्धत्वात्सर्वेषांष्ठाधुदात्तत्वेनतः स्तुतेतदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तद्वय
समावेशः नचषाष्ठप्रवृत्तेः सिद्धेनानेनसिद्धस्यातस्यकथंनिवृत्तिरितिवाच्यं बाधकाभावा
त् धनितिचेदेगुरोरनृतइत्यत्रभाष्ये अतएवकन्यानुपेइत्यत्रनशेषनिघातः कन्याशब्दोहि
कन्याराजमनुष्याणामन्तइत्यन्तस्वरितः अनुपश्चानेरशयानकनीयसीत्यन्तोदात्तः तयोः
स्वरितानुदात्तयोः सवर्णदीर्घेणान्तर्यतः स्वरितः तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनयकार

स्यानुदात्तत्वं स्यात् इष्यते तूदात्तस्वरितयोः समावेशः ममत्वयकादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन
तत्स्वरस्यापि वर्तितेन नानैकवाक्यत्वेन तेन दोषः स्पष्टञ्चेदं स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सूत्रे भाष्ये
इत्याहुः गोपायतमिति गुपिधातोरित्यन्तोदात्तः ततः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ते आये रोपायेत्सायो
तस्य धातुस्वरे यकाराकारउदात्तः तस्य शपकारेण पितादनुदात्तेनैकादेशउदात्तः तमित्य
स्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः न वानुदात्तातिरिक्तस्वरयो
रसमावेशस्सम्भवान्नात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः न च सन्निपातपरिभाषयातस्या
अनित्यत्वेन स्वरविधावग्रहणेः अस्य धात्वन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यांह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यादि
भिरपि स्वरे कृते शेषनिघातेनोनस्यात् किं वाग्रभइकरिष्यसीत्यादौ ककारनिष्ठस्वरितत्वमाद्य
यस्य प्रत्ययादीनां निघातः स्यात् नहि तत्र परिभाषायाः कश्चित्सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् अस्य स्वरितस्या
सिद्धत्वेनादोषादिति दिक् ननु गोपायतमित्यादौ गुपेरपि धातुत्वात्तन्निमित्तको कारोदात्तत्वस्य

त्यय स्वरनिमित्तकपाकारोदात्तत्वस्य चाव्यवाप्तिरनयोर्हसन्निविष्टे नित्यसिन्वसतिविहितेत्यर्थः स
२ लै॰शे॰ तीत्यस्य उत्सवे इत्यर्थः असस्ववीतिसम्भरणात् प्रागात्स्वर्योभवतीत्यादौ भवते रूपस्य सार्थकत्वात् एत
20 च्चन्यायसिद्धं यद्यायदायोग उदात्तस्वरितविधिः प्रवर्तते तदा तदा तेन सहानुदात्तपदमित्येकवा
क्यतया प्रवर्तते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा प्रसैव चरमा प्राप्तिस्तदेकवाक्यतापन्नपालत्वं च
स्यायते तेन दा तदा नपर्वौ पगवतामित्यत्राण्प्रत्यये तत्प्रत्यये आह प्रत्यये आद्युदात्तत्वे इति प्रवर्तमानं
स्वस्यैव प्रथमग्रहणि वा येन द्वितीयग्रहणं फलत्वं परिनिष्ठापयति आद्युदात्तश्च धातोरित्यादीनां नि
मित्तभेदेन भिन्नत्वात् एवञ्च यदा तत्वेति प्रवर्तमानेनस्यैव प्रथमग्रहणि वा येन द्वितीयग्रहणं फल
लत्वं परिनिष्ठापयति आद्युदात्तश्च धातोरित्यादीनां निमित्तभेदेन भिन्नत्वात् एवञ्च यदा प्रत्य
याद्युदात्तत्वं तदा गुणो निहन्यते ततो धातनेरुनर्धातुस्वर ग्रहणो पाशाद्ष्योप्यनुदात्तत्वमादिबोध्ये अ
न्यत्रेति अथ सवर्णापकेन्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानेऽन्यस्यापरनिमित्तकत्वाभा

वेन विवादीनामन्तरङ्गत्वे न निघातादिषु कृतेषु क्रियमाणस्य तासिस्वरस्य सति शिष्टत्वाच्छेषनिघाते
न सिद्ध्यतीत्येव यच्छेषस्य स्पष्टमेव यदि तसन्तासीत्यत्रार्द्धधातुकस्याननुवर्त्स्यलावस्थायामेव स्यादयस्तदेदं
वा च निकमिति वोद्ध्यं अस्य वा विशेषापेक्षत्वात् तासार्वधातुकस्वरापेक्षत्वैव विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वे
धात्वादिस्वरापेक्षया तु प्राबल्यमेव अत एव सृणीतीत्यादौ अनुदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः इ
दमपि सार्वधातुकस्य श्रूयमाणत्वे एव तेन विन्वित्यादौ न दोषः सृणीत इति अन्तोदात्ते पदे अत्र
सार्वधातुकनिघातो नास्ति अडुपदेशादिति न परकरणात् आ इत्यस्यादन्तताभावात् तिङ्ङतिङः
इति तु न समहोतायस्यरोदसी इति एवं वरणे यद्वृत्तस्य सत्वेन यद्वृत्तस्य सत्वेन यन्नित्यमिति निषेधात्
तस्य व्यवहितेपि प्रवृत्तेर्नादिति बोध्यं अनुदात्तस्य च यत्र अत्रकर्षोतन इत्यत्रोत इति नानुवर्त्ततेः
योरयुक्तात् तथा हि यद्येत्येनेनात्रानुदात्तवर्णपरामर्शः उदात्तवता नुदात्तस्य योर्वर्णयर्मत्वात् अत्र
हस्तौवाच्यपदेशिवद्भावेनैव तत्त्वं बोध्यं एवञ्च सप्तमी निर्देशेनानुदात्तवर्णस्य तु ध्या लोपात्स्वरैसि

वग्रहणाच् युष्मभ्यमित्यादावादेरुदात्तत्वसिद्धिः नैवमपि युष्मभ्यमित्यत्र स्वपउदात्तलोपः
२१ ल॰शे॰ निमित्ततेपि नावयवस्य तत्तमिति कथं पत्रग्रहणमिति वाच्ये उदात्तस्वरितयोर्वैकत्रापदेशभावेन
21 तयोः परयोरुदात्तलोपाभावेन स्वर्यमनुदात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं अतो निमित्तस्य
तस्मदा यद्यविहितस्यापि ग्रहणमितिनदोषः तद्भावभावितामात्रेणापि निमित्तव्यवहारा
त् ननु माहि युष्मातामित्यादौ यत्नत्यह त्रिरिति भाष्यात्स्पष्टं तदसङ्गतं अत्र हि आतां प्रत्ययः
स्वरेणोदात्तः क्सोपि विकरणत्वादनुदात्तः ततः अडुपदेशादिति स्वरे बाधित्वा परत्वात्क्स
स्यादीति लोपेऽनुदात्ते परे उदात्तलोपाभावइति चेन्न अन्तरङ्गत्वात् भावस्यायामेवोदात्तेक्स
जातस्यातामोन्तरङ्गत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे ततो लोपेनादोषात् पक्षान्तरेपि यत्तद्भाष्य
प्रामाण्यं न ज्ञापकसिद्धस्य सार्वत्रिकतया क्वचिदस्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशप्रहतेर्दोषात् अ
त्रानुदात्तपदेनाविद्यमानोदात्तस्यैव ग्रहणमितिस्पष्टं शोरेसइत्यत्र भाष्ये देवीमिति पदादौ देव

द्युनिपाठेनखित्वात्कीपूर्वौ उदात्तनिहन्तीनिदेवड्डीचीमित्यादौ कृद्रुत्तरप्रकृतिस्वरेणैवनाद्युदात्तत्वेऽ
णोदात्तस्यसख्वइत्यकारस्यावइतिलोपेऽङीपः अनुदात्तस्यचेतिसूत्रेणप्राप्तस्येतत्पर्यः नवपराचइत्या
दौकृत्स्वरेणापितत्वात्तिगन्तेऽञ्चताविति विषयेपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वेऽ चइत्यकारलोपेऽइद
ञ्च॰॰रितार्थं नखल्वत्रोदात्तलोपोस्तीतिवाच्यं अनिगन्तेऽञ्चताविति विषयेतुस्वराप्रहतेर्वक्ष्यमाण
त्वादित्याह्वः ननुदाधीवइत्यादौउदात्तेऽणिअचइतिलोपेऽदं च रितार्थ्यमितिकथंतदपवादत्वमत
आह अनतद्धितइति वस्तुतोऽनगोश्वन्निति सूत्रे यत्किं विल्लक्षणप्राप्तविभक्तिस्वरस्यनिषेधकमित्यत्र
सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रेचभाष्येउक्तत्वेनदधीवइत्यादावुदात्तनिवृत्ति॰॰स्वराप्राप्तिविषये
स्यचारितार्थ्यान्नास्यतदपवादत्वेपरत्वेनतत्कोदाहरणेनत्रायकन्दायीवाइत्यादौत्वसतिशिष्टत्वे
नैतत्याप्राप्तावनद्धितइत्यावश्यकमितिभाष्याशयः पद्याः आमन्त्रितस्यादिरिति आमन्त्रितवि
भक्त्यन्तस्येतिपाठस्तुलेखकप्रमादात् एकपदस्वरेत्वाकिप्रतिषिद्धमपिप्रत्ययलक्षणं सर्वामि

चितसिजन्तुक्त्वावर्जमितिवचनादिहेष्यत एव त्रिप्रवाविरहमिमे इति अत्र गाङ्गे प्रभृतीनामविद्यमा
२२ लं.को. नवत्त्वेपिमेपाह्मेवाभ्रिमसर्वेषामवर्णानिघातः सर्वपदपादेस्य हएव संहितायां तु स्वरितान्तः
हितायामित्येकश्रुतिः प्रचयापरपर्याया प्रवर्तते अग्नेऽत्रानरिति अग्निरिह विशेष्यत्राणाक
र्नेतिविशेषणं अग्ने भ्राजः सहस्कृतेतिमित्रेष्ठान्दमन्वान् भ्रातरित्यस्यानिघातः एवं नतउभे व
षामितिवोढ्वे देवीः षडिति अत्र देवीरित्यामन्त्रितं वा विषमान षडित्यस्यानिघातो वैकल्पिक :
षष्ठ्यन्तमिति अत्र षष्ठीशब्देन तदर्थो विभक्तिरुच्यते तेन गोषु स्वामिनित्यत्रापि पराङ्गत्वसि:
द्धमित्याहुः आमन्त्रितं प्रतीति आमन्त्रितार्थैकदेशक्रियाप्रतीत्यर्थः मद्राणां राजन् स्वा
मोद्यमित्युदाहरणे अत्र विशिष्टस्यामन्त्रितास्युदात्तत्वे अत्रे देवोढ्वं षष्ठ्यन्तस्य कारकस्य च समा
नाधिकरणं यद्विशेषणं तस्यापि पराङ्गवत्त्वमिष्यते तेन अर्हस्य राज्ञः कुरुष्व तीक्ष्णयामस्यासी
वनित्यादौ पदत्रयस्यैकस्याद्युदात्तत्वं भवति समर्थानुवृत्त्या वेति सामर्थ्यं ज्ञानव्यपेदैवश्लाह्यापि

कारात् सा च वक्ष्ये राज्ञः पुरुषा गव्वेत्यादौ पराङ्गवत्त्ववारणाय तत्र वाप्याव ष्पकोतिभावः वस्तुतस्तु
त्रिमिति ग्रहणं आमन्त्रितार्थप्रतिपत्तिमितं तत्प्रतिपादकं यत्तदेव पराङ्गवदित्यर्थः अत एव गो
पुस्वामिन्नित्यादेः पराङ्गवद्भावसिद्धिः समर्थग्रहणानुवृत्तिस्तु भाष्यासंमतेति निरूपितं मञ्जू
षायां समासवादे स्वरश्चस्येकः कूपे सिञ्चन्नित्यादौ षत्वादिकं न न च पूर्वस्य पराङ्गवद्भावसिद्धिसे
न पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः स्वनिष्ठस्वाश्रयनिरूपितस्यास्तु परस्मिंस्तु पूर्वनिष्ठकार्यप्र
वृत्तौ न विशिष्टस्वाश्रयनिरूपितं च मानाभावात्पदादित्वेन न षत्वप्राप्तिः तथा च र्मेन मज्ञित्यादावा
स्वाद्युपदत्वाभावेन णत्वप्राप्तिश्चेनेति स्वरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः
अङ्गग्रहणं स्वभयोराद्युदात्तत्वाभावाय पूर्वाङ्गवदिति स्वबन्तमामन्त्रिते पूर्वस्मिन् पूर्वाङ्गव
दित्यर्थः छन्दोविषयमेतत् उदात्तस्थाने इति इदमत्रैवाकवेस्पष्टं अभ्यभीति अभि इत्युपसर्गो
अभि वर्जमित्यनोदात्तः निपवीसयोरिति हितेऽनुदात्तेवेति परोऽनुदात्तः पूर्वस्य यण्उ

दात्तयणः परत्वात्स्वरितः खलपूशब्दः कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ततः सप्तम्येकवचनस्या
२३ ल॰शे॰ दात्तयणो हल्पूर्वादिति प्राप्तो दात्तस्य नोङ्ध्वात्वोरिति निषेधेन न स्वरितत्वस्य यणि ततः य
राशाशब्दाद्याकारस्यानेन स्वरितः आशाशब्दस्याशायाश्चादिगाख्यावेदिति फिट्सूत्रेण
न्तोदात्तः अस्येति आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्येत्यर्थः शेषेति शाशब्दाकारस्य निघातो ने
त्यर्थः नन्विकारस्थानिकयणः प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिनेव यणः प्रवृत्तेरिति नास्य स्व
रितयणः परत्वेन च प्रवृत्त्यसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्ये कैयटरीत्यो जढदित्यादौ अन्तरङ्गत्वात्कृता
दिषु कृतेषु हतशब्दवृद्ध्याढ्शब्दे हितेऽप्रतीयते न तथाऽत्र स्वरितवृद्ध्यभावेऽपि वस्तुतः स्वरित
स्थानिकयणः संतादद्दोषइति वाच्येवाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तिकत्वेन
तथा वक्तुमशक्यत्वात् न च स्वरितयण इत्याश्रयात्सिद्धत्वे अतिप्रसङ्गात् उदात्तादनुदात्तस्ये
ति विहितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः तथा च प्रत्ययस्वरस्यादावपि प्रवृत्त्यापत्तिः न च नोदात्तस्व

रितोदयमिति निषेधः अनन्तरस्येतिन्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यैव तेन निषेधात् अन्यथा
खलप्याशुगान्यग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तेः अत एव तित्स्वरितं स्वरितो वानुदात्ते इत्यादीनां न
निषेध इति चेन्न योगविभागेन भाष्य एव समाधानात् उदात्तयणः उक्तोऽर्थः ततः स्वरितयणः
इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते उदात्तयण इत्येवं निर्दिष्टे स्वरितस्थानिकयणः परस्येत्यर्थः एवञ्चा
स्यैवाश्रयात्सिद्धत्वेनान्यस्येति न दोषः यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते खलप्याशुगा इत्यादाव
प्युदात्तयणः परत्वादेव सिद्धं न च स्वरितयणाव्यवधाने स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वात्
नैवं सत्यग्न इत्यादौ दैयकाराकारे पठ्यमानस्वरितासङ्गतेः तत्र हि सन्तीति इकारस्योदात्ता
दनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्र सन्तीति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वे तेः शेषनिघातः अग्न इत्यामन्त्रिता
नुदात्तमिति वाच्यम् सशाष्टाकारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशाष्टाकारस्य स्वरितसिद्धेः
न च स्थानिवद्भावादचोऽव्यवधाने पूर्वत्रासिद्धीयेन निषेधात् एतेन द्वितीयपदोपक्रमः स्थानि

२७ ल.शे.

२५

वज्ञावेनाचाय्यवयानान् वज्जनस्यस्वविद्यमानवृत्तेनतवइति हस्ततक्रमपासंस्वरेकर्त्रयेलोपा
जादेशएवनस्थानिवदितिनियमस्तुस्वरवि धौनेतिप्रतिपदोक्तस्यैवानिषेधस्सनतुपूर्वत्रासि
द्धीयतप्रयुक्तस्येतन्यत्रविस्तरः एकादेशाउ उदात्तयोरेवस्थानितेप्रान्तरतम्यादेवसिद्धंप्रय
तरस्यानुदात्ततेस्वरितत्तेवासिद्धंतत्भयान्तर्यादितिन्यायेनान्तरतम्यात्स्वरितेप्राप्तेविधिरयंतद्व
नयत्रुदाहरणद्वयमाह वोप्याइति वइत्यनुदात्तेऽप्य शब्दः कानन्तत्वादाद्युदात्तः सम्यहः त
स्यउः सः अस्वरकः सेसनयर्मेहल्स्थानिकत्वादनुदात्तो वाभयथायित्नदेकादेशोऽनुदात्त :
प्राप्तः क्वेति स्वरितेऽत्रवरशब्दः स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः एवञ्चयदुक्तंमोपूर्वसूत्रादनुदात्ता
स्येत्यत्रानुवर्त्य उदात्तानुदात्तयोरेकादेश इति व्याख्यानेनतच्छिन्नंक्वावरमित्यसिद्धापत्तेः तत्र
हिबहूचानामुदात्तपाठोनिर्विवादः इमाङ्कः वस्तुतस्तुतस्मादितइति सूत्रस्य भाष्यादितोऽप्य
नुहृतिरेवलभ्यतेइतिसैवयुक्तातत्रहिसवप्राणाशब्देनस्वरितानेनोमित्युदात्तस्यैकादेशः

स्वरितस्तस्य न स्वब्राह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इत्युक्ते कावरमिति तत्क्वान्दसताद्धोर्थे तथा च वद्
च प्रातिशाख्ये उदात्तवत्येकीभावे उदात्तमन्यतरत् अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितो स्वरितोपये
इति यस्मिन्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं वोदात्तं भवति उत्तरस्त्वदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामन्यतमः
स्तस्मिन्नेकीभावे मन्यतरमुदात्तं तातं स्वरितोदये नुदात्तोदये मन्यतरं स्वरितमापद्यते दी
र्घमपि मर्ष्ट्रदकामित्युदाहरणेष्येनकीयप्रातिशाख्येपि स्वराष्टकमपक्रम्य एकादिष्ट एकादि
ष्टमुदात्तेन नलेतं मेव नयेत्स्वरमिति उदात्तेनैकादिष्टन्तमष्टकामतमं स्वरन्तमेवोदात्तमेव नये
त् उदात्तमेव प्राप्नुयेत् इति तदर्थे इति तद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तक्कावरमित्यादौ न भवत्यो।
वोदात्त इति तद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तक्कावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तमाभाति अथ
मेकादेशस्वरोन्तरङ्गः ह्रैपादिकोपि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्तरङ्ग इ
त्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् तिङ्ङि चोदात्तवतीति न प्रवर्तते सोमसुत्यवती

२५ ल॰प्रो॰
25

तिउच्चादौ तिङु: तिङ: उति निघातो नासिद्धत्वफलन्तत्र ह्रस्वमिदं ह्रस्वावव्रेत्यत्रायावावुदात्तो भवतः
एतद्विषये शेषनिघातस्य फलान्तराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीदमिति । विनिघातत्वादाद्युदात्तः उद
शाहुः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः दिवीयत इति दिवि इति विभक्तिस्वरूपं पदादौ स्वदानवई उः दिवादे
रीयत इति तिङु: तिङ: इति निहतः इकारयोरिति ह्रस्वेकारयोरित्यर्थः किं चेति इदं वेद एवगाङ्गेः
न्तेपे इत्यत्रायमेकादेशः स्वरितो वेति भाष्य उक्तन्ते इति तत्र ह्रस्वबहुवचने इकारयोः प्रश्लिष्टे
प्रसन्धिषु चाभिनिहितसन्धिषु वा विशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अनुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य
मतेन स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैव माचार्यदिति तत्राकशेषात् एवमिति स्वरित
निर्देशः स्रुवीवहृतेयोज्यान्विन्दते हरीनेवर्द्धन्तस्तत्वस इति क्रमेणोदाहरणानीति तत्रा
ण्यकृतः सन्धिविशेषस्यैवैषेति सञ्ज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशाख्ये द्वितीयपट
ले स्पष्टेन तत्र हिष्ठः पदान्तादित्यादिरभिनिहितसन्धिः ह्रस्वद्वयस्यानिकसवर्णदीर्घेषु

णाहृद्वादिः प्रश्लिष्टसंधिः दीर्घेद्व यस्थानिकसवर्णदीर्घे य णादिः द्वैप्रसज्यन्तिरित्युक्तं वस्तुत
स्तु वेदेऽप्रयुज्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितविभाषाश्रयणे फलं विन्यसे उदात्तादनुदात्तः
स्यस्वरितनयोर्व्यवधानेऽत्यतः संहितायामित्यनुवर्तनेनेतेनपदकालेन नोदात्तस्वरितोदय उ
दयः परत्वाद्बीशास्त्रान्ते मङ्गलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नञ्द्वयमन्यस्य गार्ग्यादीनामेवेति निय
मो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादीनामनुदात्तपरमेवेति विपरीतनियमशङ्कावारयितुं·
नञ्द्वयोपादानं प्रयत्नश्चाहरित्ति येऽनुदात्ते श्चाहरित्तिस्पष्टार्थानालिंगसमिहपेक्ष्यत्वोदात्तं वोऽस्याः
क्वाभीषवइति प्रश्न शाद्भ्यश्चानुदात्तः केति स्वरितेनैकश्रुति सेतुद्दिग्रहणं संबोधनोपल
क्षणं अन्यथा गच्छन्न भीमाणवकाइत्यादौ न स्यात् तदाह हूरात्संबोधने इति स्वराणाम
विभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्ये उच्चनीचवसम
दितेऽस्थानेऽपरं तु भेदेनानुपलब्धिरिति स्वरितेति स्वरितात् इदं अन्येत्वनयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्था

२४ ल.शो. नेत्याग्गच्छेति आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः प्राह्वो निघातश्चाद्युदात्तमाणवके तस्याम
न्त्रितनिघातः अत्रान्यस्य पदे तस्तोदात्तत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् तदा चोभयोः समवितयोर्हू
26 रान्ते वा यत्ने घोसे यज्ञकर्मण्यजप न्यूङ्ख्यजपशाह्वो करणमन्त्रेषु यत्र जपतीति कल्पसूत्रकृतां
व्यवहारः न्यूङ्खा नाम षोडशौकाराः सामप्रसिद्धगीतिषु सामान्येति यज्ञकर्मेव यजतिनोद
नानोदितं कर्म जपादि पर्युदासान्मन्त्रेष्वेव प्राप्तिर्नोहितादिषु तेषाममन्त्रत्वात् तत्र संपूर्णे
यक्षु हितं तस्येवात्तं यत्किंचि विहितं पदं वदितं तमन्त्रत्वमेव तन्न्यायपतितं स्यायात् तदाह
मन्त्र इति ममाग्ने इति यद्यप्ययं मन्त्रो हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्रैव कश्रुमेने व पठ्यते न
यापि अभिघारितउन्नीयमाने वा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति वचनस्तोजपितेत्यग्निहोत्रप्रकरणेऽ
पठितमप्यसत्रेउक्ततेन न दोषः जपन्यूङ्खसामस्ववाउचैस्तगो वा वषट्कारः विभाषाछन्दसीत्वे
वसिद्धे नत्वज्ञाराणैवे पर्याप्तेः यत्न हरदत्तः अजपेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधः दवोहितानाम

छन्दस्यानन्तरस्यावकाशस्य पूर्वस्य तत्रस्य मन्त्रेषु परत्वाद्विभाषा छन्दसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्ये
यत्कर्मणि तिक्संग्रहणसामर्थ्यात् संहितान्तर्हितेषु सर्वेषु पूर्वस्यैव प्रकृतिरिति तत्र पर्युदास
स्य लब्धत्वात्, अत एवेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्रयुक्ता
सि तिशान्तप्रथब्राह्मणतद्भाष्यप्रयुक्तं संगच्छते एवं हि तद्ब्राह्मणं स यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वे
ति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान अथ यद्ध शश्वदवदत्, इन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्र
म हनिष्यदिति आद्येऽन्तु करणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यान्त्येतेतदर्थकमन्तोदात्ते यथावः
स्यादित्यर्थ इति तद्भाष्ये अत एव महाभाष्ये मन्त्रो हीन इति पठिते पि श्लोको दृष्टः शाब्द इति पठि
तः एवञ्चैषे तेषामादियज्ञे मन्त्रेषु शाखाब्देदनादिकरणेष्वेकश्रुतिरेव भवति एतेन पर्युदासे
पि यत्राङ्गः शाब्दत्वेन साहश्य एतज्ञो हविषये चरितार्थस्य मन्त्रेषु परत्वाद्विभाषा छन्दसीत्यनेन
बाधः स्यादेवमवस्थितविभाषा ऽतो नातिप्रसङ्गः अत एव बह्वृचानां संहितायां मन्त्रे स्वर्यं ब्राह्मणे

२८ ल॰शे॰
27

ऐकश्रुत्यमन्त्रे तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्थामङ्गीकृत्य तेनैव सूत्रे हौत्रमन्त्रेष्वैकश्रुतिरेव
इष्टेत्यादौ यजुषि त्रैस्वर्यमेवेत्यत एव सकलदेशीयशिष्टाचारविरोधोऽपि नेति परास्तं हेतुव
रितार्थस्य मन्त्रेषु बाधायत उत मन्त्रेषु चरितार्थस्याच्छन्दसि विभाषेत्यनेनोहेषु बाधायदस्यत्र विनिग·
मनाविरहेणास्य विभाषाच्छन्दसीत्येतदपवादकतायामेव युक्तत्वाच्च अत एव कात्यायनेन
मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषादिति पूर्वपक्षे तानो वा नित्यत्वात् स्मर्यते चैवं एकश्रु
तिदूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जमित्युक्ते अत्र वाशब्दः प·
क्षवाह तानेतानेवेत्यर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः ये तु सूत्रस्य वाशब्दे विकल्पा
र्थकमाहुः तेषां नित्यत्वादिति वाक्यशेषविरोधः यस्मात्स्यादयजुष्ष्वैकश्रुतिरेवात्र सूत्रे जपा·
दिग्रहणं याजमानमन्त्राणामप्युपलक्षणं कात्यायनसूत्रस्वरसात् एवं ततः कात्यायनप्राति
शाख्ये नानालक्षणमेकेस्वरमाहुर्यं यज्ञकर्मणि सामजपन्यूङ्खवर्जं प्रवचनो वा यजुषीत्युक्ते ऐ·

ज्जुषि त्रैस्वर्यमपि तत्र प्रवचनशब्देन पाठ उच्यते तेन तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यं लक्षण।
इति तद्भाष्यकृतः यद्यपि तत्समाम्नायावलानत्वात्वीयानामेव न प्राप्तिः अविरुद्धत्वात् सर्वशाखा
प्रत्येकं कर्मेति न्यायाज्ञानेषामपि त्रैस्वर्यपरत्वम् प्राग्यत्कल्पसूत्राणि निसूत्र तद्भाष्यादिपर्या
लोचनया एकश्रुतौ धर्माधिक्यं वा यन्त्रे कालिके प्रादितो ऽवधारणमिति न्यायात्तत्कल्पकालेष्
तदन्यतरोऽस्त्वेव आवश्यकः यत शब्देन यजति चोदनावोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्तेषु स्थाली
पाकोपाकर्मादि प्रयोगेषु नैकश्रुत्यमिति सम्प्रदाय विस्तरः उच्चैस्तरां वा अधिकरणशक्ति प्रधा।
नोच्चैः शब्दात् हि द्विः प्रभवन क्रियाकर्तृ विवर्तमाना क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययः तेनोदात्ततर इत्यर्थः
वषट्शब्देन वौषट्शब्दोऽपि लक्ष्यते व्याख्यानात् तत्रौकारस्य श्रुति प्रेक्ष्यमनेन प्लुतोदात्तविधा।
नात् षकारस्यानेन न तद पेक्ष्यो दात्ततरो विधीयते इत्येके अन्ये तद्द्वयोरपुदात्ततरत्वं याज्यावाक्यो
ये कश्रुत्यपेक्ष्य याप्रकर्षं इष्यते इत्याहुः इदमेव युक्तं भाष्यसम्मतं च ज्ञेति विवहवः असोदात्तस्येत उत्कृष्य

शास्त्रान्तेकर्तव्यतेनोक्तत्वादसिद्धत्वात् स्वतोदात्तस्याप्यसिद्धत्वाद्विशेषनिघातोनेतिबोध्यंपदेऽप
२८ ल॰पृ॰ 28 कश्रुतिः विभाषाछन्दसि नन्वविभाषाग्रहणंव्यर्थंवाग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेः नचयज्ञकर्म॰
ण्यस्यनिवृत्त्यर्थंइष्टानुरोधेनव्याख्यानतएवतन्निवृत्तेः सम्भवादिति आहत्याविभाषाऽछन्द
सीतियदुच्यतेतत्स्वार्थतेनभाषायामपिपाक्षिकैकश्रुतिः अतएवश्येतोयावतिअलम्बुसानांयाते
तिह्यर्थंवाक्यमितियस्यप्रान्तेभाष्येसङ्गच्छतेतत्रश्येतिस्वरन्तोदात्तेऽनडुह्यडिदमित्यनेनश्येतउ
तिवृत्तादित्वादन्तोदात्तेऽमलमितिनिपातनादाद्युदात्तेऽम्बुसशाब्दोऽन्तोदात्तः एवमलम्बुसशाब्दोऽप्यए॰
कश्रुत्यभावेहिस्वरभेदेकथमेकवाक्यत्वंस्यादितिबोध्यं अतएवदाण्डिनायनेतिसूत्रेभाष्येउ
क्तंएकश्रुतिःसर्वनामेति अतएवाभियुक्तानांविरुद्धस्वरकल्पत्सुरूपबहुव्रीह्याश्रयणेनस्नि॰
ष्टकार्यादिनिर्माणंसङ्गच्छते अतएवकाव्यप्रकाशकृतावेदस्वलोकेस्वरोनविशेषायहेतु॰
रित्युक्तंएकश्रुत्याव्यवहारादितितदाशयः किमर्थंतर्हिअलुपोऽनमित्यितिप्रक्रम्यविभाषाभाषा

यामितिसूत्रितमितिवक्तव्ये त्रैस्वर्येण प्रक्रमेप्यादिकावदानलाभायेति गृह्णाण एतेन भाषायां स्वरो
नास्त्येवेति आम्नायन्तः परास्त्वाः स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावाच्चेति दिक् परेतु मन्त्रे त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे
एकश्रुतिर्बह्वृचानां तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्थितविभाषा नमस्य छन्दसि सौ
कृते केचित्तु त्र्युक्ते शाखिनोरिति सूत्रे भाष्यपरिगणितव्यवस्थितविभाषास्वपाठात् नत्र हि देवत्रा
तोगलोयाह इति योगे वसाहित्ययिः मिथ्यतेन विभाष्यन्ते गवाद्यः सोशिनत्रत इत्युक्ते अत एव केषु
स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामेकश्रुत्येन पाठो दृश्यते नैवं छन्दोग्रहणवैयर्थ्यं छन्दसि त्रैस्वर्यं
यर्माधिके लोके तु समतेत्येतदर्थं तत्सत्वात् तथापि छन्दोग्रहणसामर्थ्यात् भाषायेत्
यावैलक्षण्येपकल्पव्यवस्थितविभाषा तेन मयातेवमिति विशेषाभावात् नहि छन्दसीत्यनेन
तडकार्थोपि वाच्यकृता लभ्यते एकश्रुतिः स्वरसर्वनामेति भाष्येणाप्येवं बोधनाच्च यथा सर्व
नामशाह्वान्त्रदादयः सर्वपदस्थाने प्रयुज्यन्ते एवं सर्वस्वरस्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थः

२१ ल०शे० 29

अनेनस्वरितमेवत्रैस्वर्यैकश्रुत्योर्वैकल्पिकविकल्पविषयतोव्याहतिकारोपिछन्दसिवैकल्पिकमेवैकश्रु
तिमाह इदानींकेषाञ्चिद्धर्मोपिकारायत्रैस्वर्येणपाठः यथैवपरासंप्रदायेनत्रयमेषामेकश्रुत्येनेति
संप्रदायश्रद्धाजाड्येनतन्तेतेनान्यथापठन्तिनैतावताविकल्पस्यवैकल्पिकत्वभङ्गः नचैवंदृशात्रै
स्वर्यंस्वत्सहे यज्ञकर्मण्यजप्यस्याप्रहत्तौऽस्त्रच्छन्दसीतिविच्छेदनैकश्रुत्यापत्तिः धर्मोपिकारायत्रैस्व
र्येणाऽऽस्त्रिभिः पाठेनादोषादित्याहुः नस्वबद्य ननुविभाषेत्यस्यव्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरि
तस्यत्वदात्तइतिज्ञापकाच्चस्वब्रह्मण्यायान्तइभावस्सिद्धोनेतिव्यर्थमितिचेन्नव्यवहितयज्ञक
र्मण्यजप्यस्यापिनिषेधार्थन्तत्सत्वात् सुब्रह्मण्यस्येदंकाम्नायनसूत्रेणदाह यज्ञेत्यादिपवच्चेदंसूत्रं
यज्ञकर्मणिस्वाध्यायकालेचप्रवर्ततेइत्याहुः केचित्तुयज्ञकर्मण्येवास्यप्रवृत्तिर्नैतित्वस्यार्थं
मेवतेनस्वाध्यायकालेस्वरितएवविभाषाछन्दसीतितुव्यवस्थितविभाषात्वान्ननतः परेषाम
नुदात्तानांनैकादेशोऽप्यानन्तरतम्यात्स्वरितः एकादेशउदात्तेनेतितुनप्रवर्ततेअनुदात्तस्यसमस्यात्)

नामैकश्रुतिश्चेतिवदन्ति सुब्रह्मण्योमितिसुब्रह्मण्यां साधुरितियत्तत्स्वरितम् एदाद्यासहै
कादेशोऽनन्तरतमत्वात्स्वरितः ओमितिनिपातत्वादाद्युदात्तत्वेनैकादेशोऽप्यानन्तरतम्यात्स्वरि
तः एकादेश उदात्तेनेतित्तन्न प्रवर्तते अनुदात्तस्यासस्यानुहते: तस्यानेनोदात्तः स्पष्टश्चेद
भाष्ये इन्द्रागच्छेत्तत्र इन्द्र आमन्त्रितायुदात्ते द्वितीयवर्णे ऽनुदात्तः सर्वोदात्तादनुदात्तस्ये
ति स्वरितः तस्यानेनोदात्तः तस्यानेनोदात्तः न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः एतत्स्ताएडस्व
त्कृष्टन्नइत्युक्तेः अन्तयवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातेन एवमग्ने पूर्वस्य असावितिभिन्न अ
सावितिप्रथमान्तोपलक्षणं एवमग्न्येस्यपि षष्ठ्यन्तस्य एतानि वार्त्तिकानि गार्ग्यइत्यन
न्वेनेनान्तस्योदात्तत्वेपिब्रस्यासिद्धत्वात्क्षेपनिघाताभावेगाकारो ऽनुदात्तो न स्यादितिवे
त्रइष्टायते: स्वरितोदात्तयोः समावेशवत्तयोरपिसमावेशात् स्यात्स्येति ब्रह्मस्येतिविव
क्षितेपूर्ववार्त्तिकारम्भात् देवब्रह्मणोः सुब्रह्मण्यानिगदान्तर्गतयोरित्यर्थः देवाब्रह्मा

ल॰शे॰
२

णा इति । इदं वैकल्पिकं देवब्रह्मणोरनुदात्तमेके इति भाष्यात् पदेनैकश्रुति दूरात्संबोधन
स्त्वात् अत एवैकश्रुति दूरात्संबोधनस्त्वात् अत एवैकश्रुति दूरादिति सूत्रे इदमेकश्रुतेरु
दाहरणं भाष्ये उक्तं स्वरितस्य संहितायां अत्रानुदात्तानामिति बहुत्वं अविवक्षितं तेनाग्निमीडे
इत्यादिसिद्धिः बहुवचनोच्चारणं त्वमेकश्रुतेः सर्वेषां यथा स्यात् अन्यथा तस्यादिति परिभाषया
यस्यैव स्यात् यदि तु स्वरविधौ संहातः कार्यो तु व्यतेन दास्यस्यार्थे संहितायामित्येतज्ज्ञापय
ति अग्नस्त्वं पञ्चमीति दे शेकालेन व्यवायक इति तेन तिङः तिङ इति निघातः पदपाठे पि
सिध्यति इमं मे इति मे शब्दो नुदात्तः तस्योदात्तात्परत्वेन स्वरितः न चास्य स्वरितस्य प्रकृत
सूत्रग्रहणा असिद्धत्वेन स्वरितादित्यस्याप्राप्तिः त्वेकवः समन्वेत्यादौ बाधितार्थ्यादिति वाच्यम् त
स्यादिति इत्यादिना वसत्स्याः स्वस्थानाडल्कपशास्त्राने भगवता निवेशितत्वात् अत एव देवब्र
ह्मणोरिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः उदात्तस्वरितप सन्नो ऽनुदात्तः तस्यानुदात्तस्येति एकश्रु

तिहूरादितिसूत्रस्यभाष्येउदात्तादनुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्ताऽनुदात्तावेतिसन्दिग्धनो
दात्ता उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिज्ञापकात् अतन्त्रन्तरनिर्द्देशः नानुदात्ताउदात्तस्वरितपरस्ये
त्यत्रसन्नतरइतिज्ञापकादतन्त्रतरनिर्द्देशः अपरआहएकश्रुतिरुदात्ताउच्चैस्तरामितिज्ञाप॰
कात् तन्त्रेतरनिर्द्देशः उच्चैस्तरामित्येतद्भवति अनुदात्तावसन्नतरइतिज्ञापकात् तन्त्रेतर
निर्द्देशः सन्नेतरष्टासन्नतरइतिभवतीत्युक्तं तत्राद्येज्ञापकमेवंकैयटेनोक्तं यद्येकश्रुतिरुदात्तावष
ट्शब्दस्यापियज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेःसिद्धत्वादुच्चैस्तरामितिसूत्रंनाकरिष्यत् तेनहिपदेउ
दात्तपदेएकश्रुतिर्विधीयतेएवमनुदात्तेएकश्रुत्यनुदात्तेवासिद्धेसन्नतरग्रहणमनर्थकं।
तस्मादुदात्तयोर्भेदत्तिरोधानमेकश्रुतिरिति अन्यमतेउच्चैर्दहेतिप्रतीकमुपादायसोमस्याग्ने
वीही३वौ३षडितिमन्त्रेयज्ञकर्मणीत्येक श्रुतौप्राप्तायान्तदपवादतयावौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं
विधीयतेसतिवैकश्रुतेरुदात्तानुरागेतदपेक्षः प्रकर्षोऽनुप्यतेयथामलिनेवस्त्रेशौक्ल्या

२१ ल॰शे॰

31

नुदात्तेतदपेक्षोवसानेरेखान्तरव्यपदेशः सत्रेदश्रुतिप्रकश्रुतिर्विधीयतेसतिचैक॰
श्रुतिरुदात्तानुदात्तेतदपेक्षः प्रकर्षोपुज्यतेयथामालिनेवस्त्रेतमित्यर्थः एवञ्चयत्तन्ह
येपिस्वाभाविकोदात्तानुदात्तापेक्षयोदात्ततरयोर्नकश्चित् श्रुतौविशेषः नास्वारणेय
त्नविशेषइतिलभ्यतेसमस्वराणांतायामपिभाष्येउदात्ततरानुदात्ततरौ···· श्रुतिग
तोदात्तापेक्षयैवातिशयविशिष्टौबोध्यौअनुदात्तस्यतर्हियानन्त्वेकश्रुतिबाधनार्थे
यत्वेकश्रुतिःस्थानेसन्नतरविधानमितितन्नमानाभावात् किंचैकश्रुतियदस्यपक्षान्त
त्वकल्पनेनमानेष्वपिचैकश्रुतिशब्दस्यस्त्रीलिङ्गत्वेनस्वरितपरस्यातिलिङ्गविरोधःएव
ञ्चैकश्रुतिविषयेप्यवास्यविधानमित्यग्रिंकन्येत्यादावयतिरित्यपास्तं अनुदात्तानामित्युपक्र॰
मात्सर्वेषामामूदन्नस्यैवयथास्यादित्येवमेदग्रहणंनन्वेवंसतिन्नवस्त्रुत्याः प्रागास्त्रान्तेऽक्ष
र्वेणास्यासिद्धत्वात् गङ्गेइत्यादिवत्स्वरस्वरितीकारस्यापिपूर्वेणैकश्रुतिः प्राप्नोतिसमतन॰

दोषः तस्मादेवस्यान्ते सत्रन्तरविधानादिति चेन्नान्तरपाठेन परस्वरं प्रति निवर्त्स्यत्वाश्रसिद्धत्वाभाव
बोधनात् अन्यं प्रति तु सिद्धत्वमस्त्येव यत्ते नायं सत्रन्तर एक श्रुते रितोदात्तादनुदात्तस्येति स्व
रितस्याप्यपरत्वाद्बाधकः स्यादिति नोदात्तस्वरितोदयमिति परत्वात्मित्वाद्ङः अलङ्कृतीति आम
न्त्रितत्वे पिपादादित्वान्निहन्ते इति सामान्यरणस्वराः प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिकं चेत्तत्रा
दौ सर्वमूलत्वाद्धातुस्वरानाह धातोः कर्षात्वतः इत्यतोऽन्त इति वर्तते गोपायत्यमिगुपेरन्तो
दात्तत्वादायः तदन्तमप्यन्तोदात्तमेकाचश्चापि व्यपदेशिवद्भावादस्य प्रवृत्तेः येऽपि उपदेशेऽनुदा
त्ताः पचादयस्तेष्वप्ययं विधिः अनुदात्तोपदेशस्येड्निषेधविधौ चारितार्थ्यात् पिबाद्या
देशानामाद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यात्तेषु नायं विधिः सपादि अदादिषु आगणान्तात्स्वपाद
यः लसार्वधातुकमित्यस्य समम्याविपरिणामः अच्यानिटीति समासमीदर्शनात् अनिटी
ति किं स्वप्यात् लेनि किं वा नाषीश्वपानः सार्वधातुके किं स्वप्तः क्लिसे वेत्तिनैतन्नाष्य

हृष्टे अभ्यस्तानामादिः आदिरित्यनुवर्तमानेऽनन्तरादिग्रहणं निरस्यार्थे अवीतिकिं दधात् अति॰
ल॰प्रो॰ दीतिकिं जक्षित्यउदेसूत्रे जक्षतीत्यत्र भि नि मित्तनिघातेऽभ्यासे आद्युदात्तार्थं अनुदात्तेचेत्यत्र निदी
३२ 32 तिनिहतेऽनुदात्तमञ्जिक्ष्त्रीहिरित्याह अविद्यमानेति अतएवमास्मदर्थादित्यादौ नित्यत्वादिका
वलोपेकृतेऽप्यर्थस्वरः प्रवर्ततेएवअभ्यस्तानामितिकिं ददीतिवकालीत्यादावाद्युदात्तार्थमिदं
ददातीत्यत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं धातुस्वरे कृते उदात्तेततोहितेप्राप्ते निघातेनोभयोरन्त्योदात्तत्वाऽ
भावे विपर्ययेणोभयोस्तत्वप्राप्तावाद्विदेसद्यावेयंरीतिः परस्मैपदानामिति सूत्रेभाष्येन च या
नोरित्यस्याद्युदात्तप्रकरणपाठेनाद्युदात्तविधायकत्वेऽनुदात्तेचेति नकर्तव्यमिति यानोरितिसू
त्रस्य भाष्यमसङ्गतं तद्दीत्यानस्याद्युदात्तविधायकत्वेऽप्यस्यापवादकत्वादितिवाच्यं स्थाने द्विर्वचन
माश्रित्य पूर्वपदाक्षिणान्तयोर्ष्यारपि पदद्वयेपि कर्तव्यत्वाभिप्रायेणोक्तिरित्येन्यासएवेति सि
द्धान्तकृतादोषाभावात् अस्य यानोरित्यत्रान्तग्रहणं न्वहितिज्ञापकत्तापरकैयटस्त्वविंस

एवेत्यस्यत्रविस्तरः भीह्री अत्रलसार्वधातुकमितिमण्डूकप्लुत्यासंबध्यते ममत्वितिम
दीर्घंश्लस्यमप्यन्विकरणात्तेपिक्रान्दसःश्लुपः स्तुः स्थामादीनांकिंददातिअनुदात्तेत्वे:
तित्वमिमीतइत्यादौसावकाशोतत्रहिमाङोङितात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् अभ्यस्ता
नांकिंमाघतिपितिकिंजाशतेलसार्वधातुकइतिसप्तम्यर्थे ननुप्रत्ययादितिकिमर्थंभ्यादि
भ्यः परस्यापितः प्रत्ययस्यैवसम्भवादितिचेन्न प्रत्ययात्पूर्वस्यैवोदात्तोयथास्यात् सङ्घातउ
दात्तोमाभूदितिनचोदात्तत्वादीनामजूयमंतेनपितीतिसप्तम्यानिर्दिष्टपरिभाषाप्र
वृत्त्याअलोन्त्यपरिभाषयाचान्त्यस्यैवभविष्यतीतिवाच्यंस्वरविधौसङ्घातःकार्यीति
अर्थस्यापिज्ञापनात् एवञ्चालोन्त्यस्येत्यादीनामप्रवृत्तिः अतएवकर्षात्वतइतिसूत्रेन्त
ग्रहणंचरितार्थंयथाप्यनेकोदात्तानांनयौगपद्यंसूत्रापन्नग्रहणात् तथापिपर्यायेणसर्वे
षांस्यात् तदभावार्थंप्रत्ययादितिचरितार्थंतेनासीनइत्यादौचित्स्वरात्रस्यादिभ्योनुदा

३२ ल॰ शे॰ ततं विप्रतिषेधेनेति सिद्धं अन्यथा विततेनान्तो --दात्ततं अनुदात्ततन्त्वादेरित्यसंभवाभावा

द्विप्रतिषेधोऽसङ्गतः स्यादिति दिक् नन्वेवमपि प्रत्ययेपितीत्येवोच्यतां किं पूर्वग्रहणेन न चाभ्य

33 स्तानां लसार्वधातुके इत्यनुवृत्त्यापितोऽप्रत्ययस्यासम्भवेन प्रत्यय इति व्यर्थमिति वाच्यम् पू

र्वेकार्यमावश्यकत्वात् प्रत्ययग्रहणे कौन्तसामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्याव्यवा

हितस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति चेन्नसावर्यः सप्तम्यन्तेदन्तसप्तम्या इति ज्ञापनार्थत्वात्

प्रत्ययादिति पञ्चम्यांतराङ्विकल्पपरिभाषाप्रवृत्त्याऽव्यवहितपूर्वस्य कार्यिण एव पूर्व

ग्रहणेन ग्रहणान्न दोषः इदञ्च ज्ञापकस्याविशेषापेक्षत्वान्निर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्र

वर्तते अत एव तिङ्के विभाषेत्यादौ न दोषः तत्र हि पूर्वोत्तरमाहच यत्र परिभाषाविषयः

वस्तुतः षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते तदन्तविधिश्च येन विधिरिति परिभाषया न्यायसि

द्धः वस्तुतः पूर्वस्मीत्यत्र व यथा नास्याः प्रवृत्तिस्तथावक्ष्यते अत्र व हेतुरिदं सामान्यापेक्षत्वेन त्रि

स्यादिरित्यादावपिप्रहतिः नचैवंगर्गाइत्यादौयञञोश्चेतिलुकिआद्युदात्तत्वप्रसङ्गः इत्यदव
दितेः न्तुबन्यनिमित्तेस्वरेकर्त्तव्येअङ्गत्वाभावेपिप्रत्ययेपरतः पूर्वकार्यत्वाभावेपिलुमता
लुप्तेप्रत्ययलक्षणंनास्तीत्यर्थस्यसञ्ज्ञायामुपमानमित्यनेनज्ञापनान्नदोषः नहिचृञ्चेः
त्यादावाद्युदात्तत्वायअन्यथाकनोलुपिप्रत्ययलक्षणेनञ्नित्यादिरित्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्ट
मेव अतएवअत्रयइत्यत्रठकोलुकिनदोषः वस्तुतोऽत्रयइत्यादौनदोषः कार्यिणोऽभावेनप्र
त्ययलक्षणाप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेनहितन्निमित्तमन्यस्यकार्यमतिदिश्यतेनतुतस्यैवस्थानिव
त्त्वेपतिपाद्यतेअसतः प्रसङ्गाभावेनस्थानिवत्ताबाधात् अतएवनावमित्रइत्यादावेसादि
केनमाहिदात्तामित्यादावादिः सिवइत्यस्यप्रवृत्तयेइत्यदवृदितेतिपथिप्रियोमाथिप्रियइत्यत्रव
पथिमथोः सर्वनामस्थानेइत्येतत्स्वरनिहत्यर्थंनलुमताङ्गस्येतिसूत्रभाष्यपठितमंत्रलुमता·
लुप्तेप्रत्ययलक्षणंनेष्यतइतिवचनमेवपूरणंयदिप्रागुक्तंज्ञापकंस्वीचित्स्वरेकर्त्तव्येप्रत्ययलक्ष

३८ ल॰शे॰

णेनेत्येवक्तुविदितुक्त्याचामान्वितस्यचसर्वस्यसहपीत्यादौनदोषश्चअनेनतदानकाविद्दोषशङ्केति
वदन्तिकेचित्तद्विशेषापेक्षमेतत् यत्रतदन्तग्रहणंसताभ्यांस्वराश्रयकार्यिभेदस्तत्रैव
तद्ग्रहणमिति भीह्रीत्यत्रहिपूर्वग्रहणाभावेनतदन्तस्यकार्यितेयत्त्वयान्तानाभ्यादीनामा
लोन्तस्यभवत्युदात्तः प्रत्ययान्तस्यस्यात् सममत्यर्थपुरस्कारेणापिनमयहायअभ्यादीनामेवा
दात्तः स्यादितिस्पष्टस्तद्भेदः उपोत्तममिरीति वद्वन्यतरस्यामित्यत्रापिदरिद्रायातुविषयेफ
लभेदः ज्ञित्यादिरित्यादौनतद्भेदः उभयथापिप्रकृतेराद्यैरेवोदात्तत्वात् अतस्तत्रपरस
मस्यैवपूर्वज्ञगर्गाइत्यादौनलुमतेतिनिषेधादेवनदोषइतिपश्चिमपक्षमपिवद
न्तेनावयुक्ते ननुस्वरहृदयेदितश्चङइतिषष्ठीनिर्देशाद्वास्तुकिंपरिभाषयेतिचेन्नलाघ
वार्थत्वात् ननुचतुरःशसीत्यत्रफलभेदस्यस्पष्टत्वेनपदेहृदयेपितत् परिभाषाप्रव
त्तिर्दुर्वारातन्याचशसमरावोदात्तत्वेस्यादितिचेन्नचतुरःशसइत्येववक्तव्येमध्येविजातीय

समसम्यन्तपाठेनतदप्रवृत्तेरित्याहुः इदंचिन्त्यंउपमाने सञ्ज्ञायामितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्
किंचसर्वस्यसप्तमीत्यत्राप्येवंसतितदन्तसप्तमीनस्यात् नपावनलुमतेतिनिषेधायपतौसर्व
स्तोमादिसिद्धिः चतुरःशासीत्यस्यापिलाघवार्थतायावकेशकतात्र नलुमतेतिसूत्रस्यभा
ष्यन्तलुमतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्योपसंख्यानेसर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जंप्रयोजनंजिनि
कित्स्वरस्यानाङ्गत्वात् प्रतिषेधाप्राप्तिरितिकैयटस्तूपलक्षणमिहकिंचिदङ्गाधिकारेलु
मेषस्ययत्स्वरूपेणनभवतिकिंविधानमत्रनभवतीतिसूत्रशेषस्यभाष्येकिंविद्वेतिशाब्द
नाहृदंदातीत्यत्रापीतिप्रतिषेधोग्राह्यइतिनकश्चिद्भाष्यविरोधः किंविद्वेतिप्रतीके
जिनितित्स्वराइतिकैयटउपलक्षणंतयाव्याख्येयइतिहरियोविभावयन्बालिनिमत्रा
भ्यस्तानामितिनसंबध्यतेहलोलिकरणात् विकीर्षकइतिमत्रपरत्वादल्लोपः न
चसमेनित्यःपूर्वोत्तरस्यप्राप्यातस्यानित्यत्वात् लोपोप्यनित्यःस्वरभिन्नस्यप्राप्तेः स्वर

३५ ल·शे·

दीर्घीयस्तोयेषु लोपाजादेशस्य स्थानिवत्वनिषेधादीकारस्योदात्तः आदिरणो अभ्यस्तानामिति
णस्वलोपस्य सैव यंशतिन्यायेन तदन्तस्य समीतेषत्वस्यज्वस्याविपरिणम्यते अभ्यस्तानां रो·
येणमुल्लुतदन्ते आदिरुदात्त इत्यर्थः तेन जागरं जागरं लोलूयं लोलूयमित्यादेः सिद्धिः
लोलूयिषे लोलूयिषमित्यादौ च नातिप्रसङ्गः लोलूयमित्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वेन
न सेटत्वनिषेधात् एवञ्च विशेषाभावमपि प्रेत्यपरस्समस्येव मूले उक्तः अभ्यस्तानामि
ति कैकण्ठ्यं येते नामैवेति सूत्रे उक्तो कारमित्युदाहरणे सोपन्यासो हरदत्तश्चिन्त्यः
अभ्यस्तानामित्यत्र हुतिपरहुतिविरोधात् यदि तु सत्त्वस्थितविभाषाश्रयणान्नातिप्रस
ङ्गः निरासमङ्गीकृत्य तदनुहृतिरनावश्यकी इति तदाशयस्तदा शाब्दबोधे इति सूत्रस्थेन नव व·
स्थित विभाषापरिगणनपरेण भाष्येण विरोधः लोलूयं लोलूयमिति आभीक्ष्ण्ये हि
तं परो लोलूयणाह्रोः नुदात्तः लोलूइत्स्सम यमप्युदात्ते नवतत्रकर्तव्येऽल्लोपस्य स्था

निवर्त्तेस्वरविधौ न विशेषात् शेषनिघातः एवं कर्त्तव्ये कि अथापि तदन्तसममीतेन फलोवि
शेषः उपदेशेऽजन्तग्रहणान्निककर्त्तृयगन्तस्यादिरुदात्त इत्यर्थात् लूयते केदार इत्यनिपत्येयक
स्वरेण मध्योदात्ते उपदेशे किं कीर्येते इत्यादाविते रपरत्ते चायं स्वरो यथा स्यादित्येवं दञ्चनास्यनु
दात्ते इति सर्वोन्तस्मात्सैकदेशस्याप्युपदेशाय दस्यानुदात्तस्य समस्या विपरिणामेन वलवर्धन
वैवं जने रक्तभावितएपर्यात्कमेकर्तरि ज्ञायते स्वयमेवैतत्र न स्यात् उपदेशोऽजन्तत्वाभावादि
तिवाच्यं यइति विषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्र प्रवृत्तेरुपदेश इत्यस्य स्वयमुप
देश इत्यर्थे स्तुतिदिक् लूयत इत्यादि मध्योपर्यायेणोदात्तौ चङ्यन्त उपोत्तमं रितीत्यत उपो
त्तमग्रहणमनुवर्त्तते चङ्दात्त इति तिङ्त्व अत्रउपदेशात्परत्वेन नास्यानुदात्तेदित्यनुदात्तः उपा
त्तमं किं माहिदयत् अत्रचङ एवस्वरः इति धातुस्वराः अथप्रातिपदिकस्वराः अथप्रातिपदि
कस्वराः नैव प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्ययबलेनैव ज्ञेयाः उणादिषु उणादिप्रत्ययैः अव्युत्पातिपदेः

३६ ल॰ग्रो॰ 36

फिट्स्वरैः क्वचिद्विशिष्य विधानादिति सूत्रं अनन्तस्वपक्षीयतेः किं पितुरीतित्यादौ सर्वानुदा
त्तत्वमेवअन्तप्रकर्मणोणिति सूत्रे मोसशाहस्सन विषयसेति फिट्स्वरमाशङ्क्य मनेदीर्घश्रोति
श्रोणादिकसप्रत्ययान्ततादन्तोदात्तता केयटेनोक्ता मांसमेकः पिशन्तीत्यादिलक्षमपितथे
वृश्चान्नशाहेत्तग्राङ्पूर्वात् अजेः काविति पदे शाद्युदात्तत्वस्येष्टमेव एतत् पदेत्तन विषय
सेत्याद्युदात्तत्वं वोध्यं कर्षात्वतः कर्षतेराकारवतश्च परयोयाद्यजन्तदन्तस्येत्यर्थः त्रिस्वादि
रित्यस्यापवादोयं वकिंश्रादन्तादित्यर्थे उकश्रादन्तमकनादायश्रत्यत्रैव स्यात् नत्वपाकइत्या
दौ यजादिमयात्तविशेषणात्वान्तदन्तविधिः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदितित्तनास्ति
स्वरोद्देश्यकविधेरभावात् उक्तोनिर्दिश्यमानपरिभाषयाश्राकारावयवत्वेपिश्राकारान्
ताद्धातोर्विहितत्वमित्यर्थः स्यात् अतिवोध्यं यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषयायजएवोदात्तत्वं
तथाप्यन्तग्रहणं स्वरविधौ मण्डूकाः कार्योतिज्ञापितत्वाद्रादेरन्तस्यपर्यायेणमाभूदि

स — र्थमेवञ्च स्वरविधौ निर्दिश्यमानपरि
भाषायामप्यप्रवृत्तिरित्याहुः उञ्छादीनाञ्च उञ्छम्लेच्छजञ्जजल्पाद्यन्ताः अपवधयाव
वन्तौ वधइति पाठस्तु चिन्त्यः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धेः गरो दूष्ये वन्तो न्तोदात्तः अन्यत्रा
द्युदात्तः वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे घञन्ताः भावे त्वाद्युदात्ता एव स्तुयुद्रुवश्छन्दसि समासा
र्थमिदं परिप्लुतं स्रवत् परिद्रुतं वर्तनि स्तोत्रे स्तोत्रे साम्नि वर्तमानो वर्तनि शब्द उञ्छा
दिः अन्यत्र मध्योदात्तः श्वभ्रे दरः अन्यत्राव न्ततादाद्युदात्तः साम्बतापौ भावगर्हायाम् अन्य
त्राद्युदात्तौ भक्ष्यभोगदेहा घञन्ताः उञ्छादिराकृतिगण इति वहवः घञन्त इति णिज
भावेणिचि तत्परत्वेव सिद्धेः परजणपन्तानामिति तन्नास्ति वत्सरः शासिश्वत्रसौवर्यः स
मन्य इति न प्रवर्तते अन्यथा वत्सरः शासिन्येव वदेत् नेहेति तकाराकारस्य सनेत्यर्थः स्वरे
नेति निषेधस्तु लोपस्य पाजादेशस्येव स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् स्थापितं तस्मादाद्युदा

न्तैवेतिभावः केचित्तुवचनस्यादेशो आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्त्वतरः शासीतिनप्रवर्त
३७ ल॰पो॰ 37 तेनवचनग्रहणमित्यत्रषडितीतिविभक्तिस्वरस्यापिबाधापत्तिः हलादिग्रहणसामर्थ्ये
नतद्बाधात् तथाहिषट् त्रिचतुरोबहुवचनविषयत्वाद्द्विवचनैकवचनेनस्तः उपस
र्गीमन्त्रेसत्यपिविहितविशेषणात्रदोषः तत्रषड्भ्योजश्शसोर्लुगेवाऽन्याहलादयः
त्रिशाह्वेजसिनेदमसर्वनामस्थानइत्यधिकारात् शासित्वकादेशोऽद्युदात्तेनेत्यनेनसिद्ध
मन्याहलादयः तिसृचतस्रोर्मित्यध्योजसस्त्वनेनभाव्यमित्यर्थः पचषेपत्यवोदात्तयणाइ
त्यनेनभाव्यंचतुरः शाह्वेजसिअसर्वनामस्थानइत्यनेनचतुर्णामित्यस्यानदोषः तस्माच्चतस्रः पञ्चप
तेवचयावर्त्यंयदिनिपातनस्वरोऽस्यविभक्तिस्वरस्यबाधकः स्यात् हलादिग्रहणमनः
र्थकंस्यात् नचचतरः पञ्चपतिनस्यावर्त्यंचतुरः शासीतारम्भसामर्थ्येनतस्यबाधात् न
चगौणोचरितार्थेवार्तिकप्रामाण्येनतत्राप्रवृत्तेरिमाडः ततातिसृभ्योजमइतिसूत्रस्येन

उपसमस्तार्थमेके इति भाष्येण असंग्रहणवत् हलादिग्रहणस्यापि तदर्थकत्वसूचनात् वा
र्त्तिकव्याख्यानभाष्येऽस्थितमपि भगवता दूषितमेव तस्मादिति परिभाषणेन विहितविशे
षणेसम्भव इति तदाशयः एवं हलादिग्रहणसार्थकं मन्तसिनि यायज्ञापकासम्भवं
मत्वानैव वाधुनश्च तस्त्रः पश्येत्यत्रस्वरः प्राप्नोतीत्यादिग्रन्थेन मूलोक्त युक्तेर्येव स्थापितेन ता
स्मान्ह्नौणो षट्त्रीत्यादेश्च तत्ररः शासीत्यादेश्च प्रहतिरस्येव सतमित्याने इति भाष्यसम्मतमि
ति ध्येयं झल्युपोत्तमं तदन्तेपदे इति सोवर्णे सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वादिति भावः ष
ट्त्रीत्यस्यापवादः आपषट्भिरिति आ इति भिन्नपदं विभाषाभाषायां पत्ते षट्त्रीत्य
न्तोदात्तत्वं सर्वस्यस्थापि सर्वशब्दस्य गणेऽन्तोदात्तो निपातितः उञ्छादिपाठाद्वान्तोदात्तत्व
वज्रस्थापि किं सर्वतरइति हलक्तेविन्नं प्रत्ययलक्षणेन तत्रापि स्वबन्तत्वात् अस्यन्त
स्थार्थिकस्य नखादिस्वनभाष्या हूप्फः अत्र स्थपीत्युक्तेः तत्फलन्तु सर्वस्य विकारः सार्वइत्य

१९ ल॰शे॰

38

आनुदात्तादिप्रकृतिकस्स्वरूपलक्षणाज्ज्ञसिद्धिः अवर्णे आद्युदात्तस्येव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्व
स्वरस्येष्यमाणत्वात् सप्तमीनिर्देशात्तु लाघवार्थः सौवर्णेण सप्तमीनान्तदन्तसप्तमी
त्वात् सर्वस्वरोऽनकस्यानिवृत्त्यर्थं सर्वके अन्तोदात्तएवञ्जिन्यादि सौवर्यं इत्यस्य सामान्यतः
प्रवृत्तिमभिप्रेत्याह जिदन्तस्येति ननु ज्नुग्रुश्वेत्यादौ सञ्ज्ञायाः परत्वात्वित्स्वरे कृते सत्त्वन्तस्या
यात्तत्वे सतिशिष्टत्वाद्दानस्वरः प्राप्नोतीति चेन्न सनेनानितसामर्थ्येन सतिशिष्टास्यापिबाधे
नाद्युदात्तत्वसिद्धेः नवसम्पङ्गोरित्यादौ विशेषणार्थः सः अन्यथावत्स इत्यत्रापिस्यादिति
वाच्यं यातोरित्यनुवर्त्यसप्तशाह्वान्तयातोर्हितविधानेनादोषात् पथिमथोः सर्व पथिम
थिशब्दावन्तोदात्तौ अत्रसौवर्णेणान्तदन्तसप्तमीपरत्वेपिलुमतालभेप्रत्ययलक्षणेन
ष्यतेइतिभाष्यन्तेनपथिप्रियइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तएवंसपम्याइत्यादावा
पिप्रत्ययलक्षणेनास्येव समासाघाविभक्तिः सातनपथिमथोर्विहितेतिनत्वाप्यस्यप्रह

त्तिः क्षयो निवासे क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे उसिसमज्ञायामिति घः निवासे किञ्च्‌ यक्षो
राणामित्यादावेरजन्तत्वादन्तोदात्तत्वमेव जयोऽक्ष इति नैव करणे घः अन्यत्रेत्यन्तोदात्तत्वं वृषा
दीनाञ्च वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः आकृतिगणोऽयम् इति फिट्सूत्रेषु ग्रामादीनाञ्चेति सूत्रेण
सोऽप्याकृतिगणः एवञ्चाविहिताद्युदात्तस्य वृषादित्वं ग्रामादित्वं वा बोध्यम् अन्तोदात्तस्य तु
उञ्छादित्वं वा बोध्यम् एवञ्चैताभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्वेष्टसिद्धौ इतरसूत्रद्वयप्रणयनं कर्तृभे
दान्न दोषायेति दिक् एतदेवेति एतच्चोपपादितं निष्ठावद्धाजनात् आकारभिन्नादिति
स्पष्टः निष्ठेत्यादि षष्ठ्यर्थे प्रथमा अघात इत्यादावेकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वादनादित
प्रतिषेधो न आशितः क सकर्मकादप्यशो कर्तरि क्तः उपपादीर्घश्चात्रैव निपात्यते आङ्
पूर्वत्वेक्त मात्रे आङ् पूर्वाद विवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्कर्तरि क्त इति हृत्तिः विवक्षाविव
क्षयोश्च प्रयोगाधीनत्वात्रानिष्टापादनमिति तदाशयः आङ् पूर्वत्वे याय याजित्यस्याप्यवा

दोषे ग्रन्थेतु एपन्नाकर्मणेषवा यङ्लुक इति कर्त्तेय्नेनेन चाणोऽकर्मीभूत एव विवक्षितं इत्याह्नः
३९ ल॰शे॰ 39 न ङभयमपि भाषायां सम्मतं विक्ते विभाषा पूर्वोत्तरमाह चर्यात रिक्तशब्दे विद्यमान आदि इत्य-
र्थः न त्वतत्र परे इत्यर्थः रिक्त इति पदे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः जुष्टार्पिते वा छन्दसि इति पदे भा
षायां जुष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो जुषी प्रीतौ इत्यतः श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः अर्तेर्णि
चू अर्तिह्रीति पुक नित्यमन्त्रे न केवलं गतार्थतामात्रं किन्त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोप्यस्तीत्या
ह अर्पिताः षष्टिरित्यादिना सूत्र विरोधात्स पाठः प्रामादिकः इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमित्य
न्ये युष्मदस्मदोः ङसि इति योगविभागो यथा सङ्ख्यानिवृत्त्यर्थः एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभ
क्तेरुदात्तत्वमेव वचनेयत्नो नान्निष्टावद्बा जित्यतो द्याज्ग्रहणमनुवर्त्तते नौ भिन्नाद्विहितो यो
यत्नतदन्तस्येत्यर्थः अनावऽइति प्रतिषेधो ज्ञापयति हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति
हलादावादेर्वचोऽसम्भवात् तद्विषयकशास्त्रसामर्थ्येन हलोपि स्याने उदात्तादि गुणकः

कश्चित्तस्यादिस्वर्याभिप्रायेणाहलः स्वरप्राप्तिः स्पष्टैवेदं भाष्येति नित्यविता पवादोयं ईडवद न्यतो ह्य
नुबन्धकत्वात्पूर्वेणासिद्धिरिति भावः अयमपि नित्यस्वरापवादः अत्र हृङ्ग्रहणमिति य
नित्वपणासितिसूत्रेवे निरूपितेविभाषा वेण्याङ्गो नित्वादाद्युदात्तः प्राप्तः स्योणविति त्वनुवर्तमा
ने अजिहीभ्यो निर्वृत्तिसुत्वादिनित्वादिन्याने पदि चानश्च् तदान्तोदात्तत्वं यदि प्राणन च् तदा
द्यन्तोदात्तत्वप्रतिषेधात्त्वके वितस्यवचनस्यातिङ्गेत्यवप्रहातिः भाष्ये प्रथमतो लिङ्गीत्युक्त्वा
ग्रेऽविशेषणात्वके लिङ्ग भिन्ने लिङ्ग स्तदृशे विशेषणान्त्वके लिङ्ग भिन्ने लिङ्ग स्तदृशेऽ कदादेशा
न्येव ग्रहणमित्यनीतेरित्याङ्गः यदा वेण्विव वेणविति कनो ल्लुम्मनुष्य इति लुप् तदा सज्ञा
यां स्वप्षमानमितिनित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते त्यागराग आयाम्यय इति तत्र कर्षात्वत इति
पदेन्तोदात्तत्वं बोध्यं अन्येषु त्रिषु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं तत्र क्रुहश्चर्ण्ठो वुरादावदन्तो
मतः पूर्वं पूर्वमितिप्राप्तस्वरूपापे त्वयानपुंसकस्यादिस्वस्य विशेषणाङ्कें चित्तत्रसूत्रे पूर्वं

ल.शे. 40

शाब्देषु लिंगं पठन्ति स्त्रियां सञ्ज्ञायामित्यस्य स्त्रियां वर्त्तमानायां सञ्ज्ञानस्योविद्यमान आदिस्यर्थे
लदाह स्त्रीनाम्नीतिमतं तेनैव स्त्रीनाम भवतीत्यर्थः आक्रिं इत्यमतीअत्र ह्रस्वत्वं आमत
वित्येव सञ्ज्ञायां किं खट्वावती स्त्रियां किं उदुम्बरावान् उदाहरणे त्वत्र बहुत्वेन जिरादीनां श
रादीनां चेति दीर्घः चातुरर्थिकोनघं मत्वपमतोः किं ऋष्वादीनीनदभावे पूर्वं ग्रहणं स्याप्य
भावात्सञ्ज्ञाशब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य स्यादिति पूर्वं ग्रहणं त्वेह सानुमतो अन्यथा स्त्री
नाम्नो मतन्तस्येत्यर्थः स्यात् अनोवत्सः वत्या अन्त इति नोक्तं राजवतीमत्र माभूत् र
ति स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्राजावतीशब्दः किन्तु न्वतीशब्दः चर्न्वन्ताश्रयात्सिद्धं अही
वतीति सञ्ज्ञायामिति वक्तव्यं शरादीनां चेति दीर्घः योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः अथापिट्
सूत्राणि अपाणिनीयान्यपेतानि आपिशलिनश्च उपसर्गादिति अवङ् स्फोटायनस्येत्यादिसूत्रेषु भा
ष्यादौ व्यवहृतत्वाद विरुद्धत्वाच्च साधुत्वव्यवस्थापकानि भवन्ति यत्तु पाणिनीयान्येवेता

नीतित्वहृषादीनां च उञ्छादीनां चैताभ्यामाकृतिगणाभ्यां क्रमेणाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वयोः
सिद्धयोः ग्रामादीनां भूतादीनां चैतन्नयोर्वैयर्थ्यापत्तेः समत्वाभिन्नकर्तृकत्वान्न दोषः फिषो
न्तः फिडिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा डत्वैर्हृदन्त इति नन्वत्रोदित्वे डैस्तिः त्र्यश्चेः सः किद्विति
घुसादनात्प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेन्न अव्युत्पत्तिपदेऽत्रावश्यकत्वात् पाटा
लापालङ्कोऽश्वोषधिविशेषस्य वाचकोऽलघावन्त इति प्राप्ते इति पूर्वं परान्वयी दे इदमपलक्षणं
कपिञ्जलान्तस्यैतस्यादीनामपि डुवीरत्वादित्वाद्धुः सागर इत्यादिष्वत्रापि लघावन्त इति प्राप्ते
आद्युदात्तीयमिति नन्वनेनान्तोदात्तत्वाभावेऽपि नियमतत्वाद्युदात्तत्वं केन स्यात् विधा
यकाभावात् अतोऽनियम इति व्यक्तमुक्तमित्यत आह इहैवेति एषां सूत्राणामाद्यस्त्र
बाधकबाधनार्थत्वात् अस्त्रियामित्येतदभावे स्त्रियामित्येतदभावे स्त्रियामप्यनेन बाधके
बाध्येन बाधकं चानेनैवानुमीयते तत्र मध्योदात्तत्वस्यात्रासम्भवात् सर्वानुदात्तविधायकस्य

८१ ल॰शे॰ फिट्सूत्रेष्वदर्शनादाद्युदात्तविधायकमेवेतिभावः स्त्रीविषयेतिआद्युदात्तत्वमित्यन्येगदमि
५१ त्तिनस्त्रीविषयस्येतिस्वाङ्गशिटामितिवाप्राप्तेमेनन्तुगुदाच्शाह्वस्यादन्तत्वाभावात्कथंस्वाङ्गेत्यस्य
प्राप्तिरत्रआह अन्तरङ्गमितिस्त्रीविषयवर्णेतिस्त्रीविषयवर्णोद्वस्वीणामित्यर्थः स्त्री
विषयवर्ण नाम्नामितिकेषांचित्पाठः लघावन्तइत्येवात्रपरत्वात् अस्यत्वहरित्युदाह
रणमित्यन्येइभ्येदण्डादित्वाद्यत् यान्तस्यान्त्यादितिइदमुपलक्षणंत्वत्राद्यइतिप्रत्यय
स्वरेणापिनन्वमुत्पत्रेष्वेवसूत्रेप्रहतेरिभ्येतिप्रत्युदाहरणमयुक्तमितिचेन्नअस्मादेव
स्त्रीविषयग्रहणाज्ज्ञापकात्प्रवृत्तिमार्गप्राप्तस्वरस्यापिफिट्स्वरोबाधकइतिवदन्ति
धनितज्ज्वदेपत्तिस्त्वशास्वितिसूत्रेकैयटेत्वान्तस्याद्यमोदेरितिशाकारमकारादिभिन्नस्यव
शाह्वस्यान्तउदात्तइत्यर्थः शीङः क्वानिदितिइदंदशापाघामकंपञ्चपाधान्तशीङः क्विह
स्वश्चेतिपठिते तत्राप्याह अन्तरङ्गत्वादितिस्वरस्यस्वाङ्गत्वापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वंविन्त्यस्वाङ्गशि

टामिति सूत्रे ऽन्तग्रहणात्सर्वनामप्रतिपदिकसञ्ज्ञाकालिकादन्ततमादायतत्प्रवृत्तिरितिबो
ध्यंएवंपूर्वत्रगुदाग्राह्येपिबोध्यंएवंपूर्वत्रगुदाशाङ्गेपिबोध्यंअस्यादिस्वाङ्गवाचकशब्दस्य शा
ह्येस्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वप्राप्त्यभावोप्यत्रप्रत्युदाहरणंग्रीवायांबद्धोपिकदेऽग्रासनीप्सा
दौग्रीवाशब्दस्यान्तोदात्तत्वन्तुछान्दसत्वात्त्रिवीद्वांद्वाहिष्वत्सरऽत्याद्यदिति अत्राहविवीजन्त
सपूर्वांत्रिदित्तिमरप्रत्ययस्याविनात्सिद्धेपरिवत्सरस्तदाहार्येऽइति अनेनैवसिद्धेतत्स्वार्थमित्या
शायऽइतितन्नअत्रसूत्रेशात् साहचर्यात्तिशब्दः पङ्क्त्यादिसूत्रविहितएववृत्तिप्लतेदादिण
स्यसाधावितिप्रवीणऽइत्यर्थः वीणायांसामसुवादविणऽइत्युदाहरणंप्रवीणऽइत्यर्थः
स्वाङ्गाख्यायामादिर्वेति स्वाङ्गंकिंदक्षिणोदेशः अत्रसर्वनामत्वादाद्युदात्तत्वेनैवपर
त्वादेवतेनाद्युदात्तत्वमत्रभविष्यतीतिवाच्यंअस्यप्रकरणस्यबाधकबाधनार्थत्वात् छन्द
सा अत्रछन्दसीतिवर्ततऽइत्याहुः अन्तोदात्तऽइत्येवआवितिकिंकस्यावृगांवानाम अन्तो

४२ ल॰ श्रो॰

42

दान्तत्वं वा पक्षे आद्युदात्तत्वं शुक्लगौरयोः नामधेयस्येति वर्जनात् तेनानामधेययोरन्तोदात्तत्वमे
व कृष्णेन्द्रेति उणादिसूत्रनिपातितान्तोदात्तकत्वस्य शुक्लशब्दस्य लते शुक्लशब्दव्युत्पत्ते
रिति बोध्यं अङ्गुष्ठोदक अन्त इति त्वादिग्रहणात् अहृत्ति शङ्कानिवारणार्थं उदकस्य कर्दमा
दित्वादाद्युदात्तत्वं द्वितीययोः पर्यायेणाप्तमेव कस्य प्राणिनाज्वकुर्वाणामित्याद्युदात्तत्वे
प्राप्ते तेन लोके इति नियमकरणसामर्थ्यादिति भावः वशाशब्दस्य वशः पचाद्यविदा
पीतिनास्त्वयं पृष्ठस्य च पृष्ठस्येति पाठान्तरं वा भाषायामिति पदे स्वाङ्गशिटामित्याद्यु
दात्तत्वे पृष्ठे च निष्ठा च द्व्यजनादिति तत्र अर्थस्य सामान्या वैषम्ये त्वाद्युदात्त एव अन्त एव
त्वापकादिति स्त्रीविषयवर्णेति द्वितीयपादस्य सूत्रेण त्वन्ये नक्षत्राणां माविषयाणां
नित्याबन्तानामित्यर्थः नक्षत्राणां किं खट्वा आर्द्रेत्यादि किं अश्विनी अविष्ठेत्यादि अवतीय
नवतीशब्दाभ्यामिह निविन्नमतो रिति लकविषयग्रहणं विनेत्यावन्तानावन्तेन नक्षत्र॰

वाचकस्यासत्वान्न कुङ् कवर्गपूर्वस्याविषयस्य न दत्तस्यान्त उदात्तो नेत्यर्थः कुपूर्वस्येति
किं बहुलाश्राव्येति किं कृत्तिका स्वजाता मातृणो विकारः इत्यत्रापीति अपि नाकृत्तिकाश्रायि
का बहुलोक्ति कृत्तिकापर्यायौ अत्र पदे कृत्तिकेत्यादेः प्रयोजनं मघाविशाखेत्यादिश्राक्
नीति वराहहंद्रदपमपमिसादावनोदात्तदर्शनात् वराहशाह्नोप्यत्रबोध्यः ज्येष्ठकनिष्ठ
योः वृद्धयुवशाह्वयो ज्येकनादेशौ प्रशस्याल्पशाह्वयो स्वावादेशौ यदात्तदा प्रबुद्धाहरणे
पदेदात इति भावः इति स्त्रियाद ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः
बलिरिति बालिशाह्वो पि जरया स्थपवमणि ननु अश्रशरीरे नित्यस्त्रीलिङ्गः ह्रस्वेति किं न
दीस्त्रीलिङ्गः ह्रस्वेति किं मरुर्वायुः विषये इति किं लघुः बहुः न विषयस्य स्त्रियास्त्रि
या विषयस्य नयो निसेनस्येति पाठे न विषयपदं प्रदानं हि तस्येव सिद्धयुन विषय यदं लि
ङ्गवत्तया प्रत्यय लोपात्यन्तरेण लिङ्गान्तरीय सङ्क्रान्तस्य वा विषयता मात्रेणेन त्यह्न तत्र्यर्थ

८२ ल॰शे॰
113

यथामयोस्तुमाइवासतनइत्यादौयथावामधास्मिन्नस्तिमधुमीसः मयोर्जवेतियनोलुक
वार्त्तिकेनधानितज्ज्वेदमीवघ्निवचनेइतिसूत्रेभाष्येनबितिकिंमूर्त्तः सर्पिरितिइसिनन्त
ज्योतिः शाह्वादौतानितादाघुदात्तत्वमेवलिलाइति यत्तुतिलोमाशाह्वोह्नतादिपाठादंतो
दात्ताविति सूत्रेकैयटः तच्चिंत्यंतिलाद्यमेइत्यादावाघुदात्तस्यैवपठ्यमानत्वात् उमाशा॰
ह्वेपिमकरवक्ष्ह्रडेस्मनेनविशिष्यपर्यायेणान्तोदात्तविधानात् शालिव्रीहीह्वतादिना
दन्तोदात्तोतृणेत्यादिकिंग्रामः गोधूमाइति अत्रपरत्वादेवलयावन्नेइतिमध्योदात्तत्वसि
द्धेः पर्यायेणाघुदात्तत्वसिद्धैयेदंबिन्त्यंवणकाइत्युवितेन्नः संपज्ज्वेत्यादौनलोपेकृतेपाणि
नीयेऽनुदात्तादेयजित्यादौएषामिवपतेषुपाणिनीयशास्त्रप्रवृत्तौवाधकाभावान्नलोप
स्यासिद्धत्वेनैनत्वप्रवृत्तिः समासेशाह्वोह्नतादित्वाद्दन्तोदात्तेरस्यादाहरणंवत्सकपालः इग
न्तकालकपालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाघुदात्तत्वंवत्सारइत्यत्रामूस्वरेणशसिवत्सरः शा

सीतिभिसादौ ग्रल्गुपोन्नमेषट्त्रीत्यनेनभाव्यमितिसमासउदाहृतःत्रः किंगणे: संख्यायाः
किंग्रन्तः स्वाङ्गः इदञ्च सर्वनामसञ्ज्ञाग्रहणिकालेयददन्तोतत्रैवप्रवर्त्तते तेनेमसौ मम
हन्त इत्यादौ नदोषः सर्वोभास्यपशाह्लागणे ऽन्तोदात्तानिपातनेनतयोरन्तः षिप्पलामित्या
दौन्तथादर्शनात् परोमात्रयेत्यादौव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वंपरंस्मृत्सोइत्यादावाद्युदात्तस्यापिद
र्शनात् स्वाङ्गेत्यादिकिंचटः ग्रदन्तानांकिंबाहूराजन्यः प्राणिनाङ्कुः पूर्वमिति तस्यसमूह
इतिसूत्रेन्यासहृदन्तयोः कुपूर्वाणामितिपाठोदृश्यतेकवर्गोपधपूर्वेतन्मध्येश्रादिरित्य
र्थः सर्वनामकार्यन्तुसौत्रत्वात्रकादिग्स्यवसिद्धे पूर्वग्रहणंव्यवहितस्यापिग्रहणार्थन्ते
नकुपूर्वमितिपाठेपिचटकादावाद्युदात्तत्वंभवत्येवउदकमितिकर्द्दमादिषुयेकित्यादि
किंहरिणोग्रन्येतत्तत्रसूत्रेवदत्रापिग्रादिरितिनसेवत्वमनेनपुंसकस्वरमात् तेनचटकादा
वनेनमध्योदात्तत्वेहृदन्तोक्तपाठस्त्वचिन्त्यएवेत्याहुः ख्वयुवर्ण कृत्रिमेत्यादिकेवन्युकः ३

८८ लश्रो.
५५

नर्वैचनानोपितामाताभ्रातरथनमाङ्गरित्यादौपितृप्राक्षेप्यान्ससतादन्तोदात्तत्वेमात्तस्वर
स्वार्थ्यंनाम्सिद्धमित्याहुःवर्णनानृणातिनितनानोतात्तानामितिपाठेनकारोव्यर्थ
इतिष्येतशाह्नोह्नतादितादन्तोदात्तोवाघ्रःह्रस्वान्तस्यह्रस्वह्रस्वान्तस्यवध्रःह्रस्वःकिंशा
त्रेश्रन्तृत् किंतृणाकत्ताव्बील्पेकिंजडःबधिरःकुशलप्राह्नोऽनेनाद्युदात्तइत्येकेश्वन्तो
दात्तइत्युज्वलदतःसरलइतिहृदविशेषसंज्ञातेनताव्बील्पानवगमान्नेहह्रस्वाकिंतृण
तस्येत्यस्यप्राप्तिःग्रामादौ ग्रमादिराकृतिगणःलवणस्योपमेयःसंज्ञायामुपमान
मित्यनेनसमानार्थमेतन्नलविनिकिं अग्निर्माणवकःउपमेयेतिकिंवरणाःअह्नभव
श्चेत्यणोवरणादिभ्यश्चेतिलुप्नामेत्यादिकिंश्चनकइवायंहकःदेवपथादेराकृतिगण
त्वात्कनोलपिश्चनकउपमेयेवर्ततेनत्वतस्येयंसंज्ञानहृदपर्वत यद्यपिफिट्सूत्रेह
नोनवाग्रमहिषसिंहहृदपर्वतानामितिपठ्यतेतथापिहृदपर्वतौविशेषाणामेव

ग्रहणमिष्टमिति तद्बोधितमेव सूत्रे पठितं सर्वत्र विशेषपदान्वयाभावबोधनाय तु क्रम ।
कृतः राजविशेषस्य अत्रापि लुब्वत्स्योपमेयेति सूत्रमनुवर्तते एवञ्च तेनैव सिद्धे इह तस्यैवे
तिनियमार्थं तदाह अङ्गाप्रत्युदाहरणमिति इहाङ्गौ न तु हद्दस्य चेद्राजविशेषस्यैवेति नियम
उक्तस्त्वविनत्य सर्वं सूत्रे वात्र ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः यमन्वाशब्दः कृत्तादिहहोहृद्धः नचवात्र
शब्दस्तथेति नवैयर्थ्यमित्यन्येऽत्राङ्गः इत्युदाहरणं चिन्त्यं तस्य जनपदशब्दादित्यञन्तत्वे
नाप्युदात्तसिद्धेः कालिङ्ग इत्युदाहार्यं तत्र हि द्व्यज्मगधेत्यण् अन्ये तु लुब्वत्स्येत्याय
नुवर्त्यास्य विधित्वमेवेच्छन्ति लचावत्तेऽत्रादिशब्दो नस्येद्ध्यते तेनानादेरपि गुणोर्ह
दात्तः अन्तयवहृषाकपिशब्दोऽनेनमध्योदात्त इति हृषाकपीति सूत्रे हलात्तु कं च णिड ।
कादिषु उलूकशब्दोऽनेनमध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं वराहशब्दस्तु हलादिरित्युक्त
मेवनवग्रहणमध्यय आदिरित्यर्थो न्निति वाच्यम् हृषाकप्यादावप्रहस्माहत्यादिवि

४५ ल॰शे॰
45

रोधात् अन्यतोङीषिति सूत्रे सारङ्गकल्माषौ लक्ष्यावन्त इत्यनेन मध्योदात्तावितिहरदत्त·
विरोधाच्छबलशब्दावित्यादि किंवातप्रमीः सभासज्जननेकपालीनानन्तानां बलद्धुरन्तोऽत्रब
क्रुचः किंदेवः शुक्रः किंकिसलयं कल्याणा इति पर्यायेणादिमध्यान्तोदात्तौ स्त्रीविषयव·
र्णात्तु प्रकविसिफिङ्हल्मो स्त्रीविषयवर्णानाम्नामादित्यादि पाठः सोऽपि मूले ऽप्युपूर्वसूत्रे
दर्शितः माल्लिकेति अस्यथाभिमात्रेणोदस्तुदाहरणप्राप्तस्यास्य परत्वान्मादीनाञ्चेत्यने
नवाधात्सलनेत्युदाहार्यं नचानेनैव सिद्धे ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येति वर्णानान्त·
णेतिच सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं अत्र बह्वच इत्यनुवृत्तेर्नदोषः अनुपवर्गपनीत्युदाह
रणं दत्ता हारिणीत्युदाहरणान्तरं दन्तेय वलादीनप्युदाहरणानी नीलादयस्त्वन्तो
दात्ताय वेति बोध्यं पिशङ्गः सारङ्गकल्माषाल्लक्ष्यावन्त इति मध्योदात्ता इति केयटादि
दर्शनात् इदं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन सर्वमेव प्रवर्तते इत्याहुः अल्लशब्दात्स्वर इति

अल्पाचेरितिवक्तव्ये अल्पाच्पूर्वाणामित्युक्तेः समानाधिकरणेन बहुव्रीहिर्नेतिभावः अल्प
पूर्वेत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषसमासस्तेन अल्पाचितिवेव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अनुव
र्तमानं किंचेदनेन अन्वयानापत्तेश्च शकुनीनां च पूर्वमिति अन्यात्पूर्वमित्यर्थः ल
घुपूर्वमिति समस्तपदद्वयं अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात् तेन कुक्कुटा
तित्तिरीमध्योदात्तौ कुक्कुटतित्तिरीमध्योदात्तौ कुक्कुटस्य वेदेऽन्तोदात्तपाठस्त्वच्छान्दसः
तित्तिरिर्यजुःशाखायां मध्योदात्तः पठ्यते एतेन तित्तिरिशब्दोऽन्तोदात्त इति प्रीणि
रजनादिसूत्रस्य हरदत्तः परास्तः लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तेन लघ्वोरिति पञ्चमी
निर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लघ्वोः पूर्वमिति तत्पुरुषोपि न सप्तमीनिर्दे
शेनैव सिद्धेः न तथा अपूर्ववाचिनो प्राणिवाचिनां च इत्यर्थः वसन्तादिष्वनयोर्लघ्वाव
न्त इति निषिद्धेऽन्तोदात्तत्वे च वज्रकपोतमयूरशब्दौ लघ्वावन्त इति मध्योदात्तावितिप्रा

७९ ल॰शे॰ 48

गिरजनादिसूत्रस्य हरदन्तस्थितः खाण्डिकादिसूत्रे सभ्योदाहृत इति कैयटस्य धान्यानां हृदसञ्ज्ञ
कधान्यवाचिककारयकारान्तानामित्यर्थः श्यामाक इति उशीरदासेरकपालपलालश्या
माकेति सूत्रे श्यामाकग्रहणन्नाधान्यवाचकश्यामाकग्रहणार्थं अत एव श्यामाकायतीत्यर्थे
पि श्यामाकशब्दस्याप्युदात्त इत्याहुः माषा इत्यस्य तृणधान्यानाञ्चेत्यत्रोदाहृतत्वात् वाला
त्वा इत्युदाहरणमवितं हलन्तानामसंभवेनाकारविशिष्टस्य ग्रहणं धान्येति किं आलोक
हृदेति किं वणकाः देति किं क्रोधमाः जनपदश्चायित्यवः सञ्ज्ञाके क इति यत्तयान्तस्यान्त्यात्पू
र्वमित्यनेन परत्वादत्रभावमिति तन्नबाध ‥ ‥ न्यविन्नामाश्रित्य तस्याप्यनेन बाधादित्या
हुः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहरणं जेत्यादि किं आम्नः अङ्गो राजा अग्रजन्तानां किन्दरत् हयादीनाम
त्रके विज्ञ जनपदशब्दानां मित्यनुवर्तयन्ति कुरुगार्हेतिसूत्रस्य हरदत्तस्वरसोप्येवं तन्मते पञ्चा
लाः कोसला इत्युदाहार्यं इगन्तानाञ्चत्वा अत्रैव तत्रवर्तयन्ति तेषां न कश्चिद्दोषः कुरवश्चे

दयइति वोदाहार्यद्यावांकिंवसानया॥इगीतिकिंशुक्लः इति द्वितीयः पादः ललाटमितिलद्याव
न्तइत्येतद्धाधितापरत्वादिदमेवोविलमित्यभिमानः कपोलइतियघप्यत्रलद्यावन्तइतिमध्यो·
दात्तत्वमेवेष्टंतथाप्युदाहरणादिकं वोध्यामादीनांमलयोमकरइति मलयेषात्नस्यान्यात्स्वं
मित्यस्यास्यवाप्रवृत्तौफलेनाविशेषइत्युदाहृतंमकरः सञ्ज्ञाभूतउदाहरणंमकरवहडेमत्र
त्वश्चमिथक्कपदार्थायेइतिन्यायेनसञ्ज्ञाभूतस्यनग्रहणेकाचित्क्षमाकरइतिपाठः तत्रस्वार्थे ८
एरण्डीदीनांज्वशाकानांसंप्रोदश्चेतिसूत्रेकैयटेत्वदन्त्यादिपाठः इदञ्चाप्युदात्तत्वविधायकं
श्चनेनसर्षपशाहेग्राप्युदात्तत्वप्राप्नेयान्तानान्तुगुर्वादीनामितिमध्योदात्तत्वमित्युक्तेनेनाद्धिती
यपादान्तइदंसूत्रमितिषानितंफिड्हन्त्रौतनालव्यादिसूत्रमत्रपादेपठितंशान्तनुग्रन्थेतिकावि·
कोपपाठः प्रवृत्त्यभावात् कैयटीत्याश्राप्युदात्तविधायकत्वेत्वतत्रापिप्रवृत्तिरितिघनयित्वम
सजपिउदाहृतमित्याहुः केचित्तुअवदंसेकावृद्यवृकमेवव्यावर्त्तंवदन्तिपान्तानाङ्कुपान्तानां

८७ किंचिदिमाः लघावनन्त इति मध्योदात्तो येन गर्दभे स्तुवः इत्यन्तोदात्तं तत्क्वान्द सद्गुर्वादीनां द्रुणयः क
ल॰ श्री॰ णेः स्त्रेप्रमाणं चेति कपन् अप्रयुक्तमिति प्रत्यय एवं यत्प्रकृति स्वरेणाते इदं द्वितीयमित्यधिकारा
दिति भावः काषी नानामिति वक्ष्यते उभाव आर्षः वहुड इतीति यावेवतः विनस्ताइल्लः आ
र्जिः द्राक्षाकलाउमाकाहायेषा काशीनेके चित्तु मकरवरुकुठपारेवते निकाहाये आइति
पठन्ति कर्दमादिराकृतिगणः अत्र य इति केचित्तु सगान्धितेजनस्वेति सूत्रे पठन्ति आदिर्द्वि
तीयो वेति अनुवर्तयन्ति अयेहकोवोपिनयः फलान्तानां नपुंसकस्य फलशब्दान्तस्यादिर्द्विती
यो वेत्यर्थः केचित्तु लेफोनप इति अस्य स्थाने पठन्ति नविनि नपुंसके लशब्दे परङ्गो वस्य फश
वृद्धदात्तः फलेसफलमित्युदाहरन्ति अमेतु फाशाहू सेतिया व्यायसफलमित्युदाहरन्ति कुला
य इति लचावनन्त इत्यस्य प्रहमाबधि न कश्चिद्विशेषः गावयमलयाउदाहार्यो कुवलयार्थ मान्याः
तर्हृ ग्रहणे आन्तस्य नाआकारान्तस्येत्यर्थः नानानामादिवाहुयेत्युदाहरणे केचित्तु यान्तस्येत्यपि

पाठः स्याच्छब्दान्तस्येत्यर्थः केचित्तु तन्त्रेणाथशब्दोऽपि पठ्यते तेन सनाथो देवदत्त इति सिद्धमित्याहुः शिं
शुमारोडम्बरशिंशुमारे इति पाठान्तरे उडुम्बर उदुम्बर इति रेफवर्जितमपि पाठान्तरे चकारेणान्त्यात्पूर्वमि
ति द्वितीयमिति च सम्बध्यते सोकाश्यपकाम्पिल्ययोश्च सूत्रे मण्डूकप्लुत्याऽऽदिर्वेति निवर्तते तेन दाह द्विती
यमुदात्तं वेति अत एव पदान्त इति सूत्रे राजन्य सोकाश्यपकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वा
न्त्यो वेति कैयटेनोक्तं अत्रान्तशब्देनादेरपेक्षयान्त्यो द्वितीय एव अतो न विरोधः एवं सप्तमी सिद्धेति
सूत्रे पृषामन्तः पूर्वं वेति काशिकायामपि पूर्वशब्देनादिस्तदपेक्षयान्त्यान्तशब्देन गृह्यते इति बो
ध्यं अन्त्यात्पूर्वमिति तेनानुवर्तते सोकाश्यपादीनां त्रयाणां ग्रहणं सर्वेषां पर्याप्तेः यान्तस्यान्त्यादिः
त्येव सिद्धेः उत्तरसूत्रे आदिर्वेति तस्य घार्थं ईषान्तस्य हयिति हलन्तसंज्ञापदेनाधिकाराद् द्वि
तीये ईषान्तस्य किं मञ्जुषा हलादेः किं अम्बरीषं उशीरदासेरश्चाग्र हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकुर्वादी
नामिति द्वितीयोदात्तत्वं बाधितं देवरग्रहणे लघावन्ते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं केचित्तु नादिषु दे

४८ ल॰शे॰ 48

वरपाहः पठ्यतेष्वज्ञ्वपत्ले ऽप्याद्युदात्तार्थंग्रहणमित्याहुः अथवेति नानुवर्त्तत इति केचित् महिष्य
षा मेत्यादि किं सिंही अस्मि जेत्यादि किं महिषी अषाढानक्षत्रे इति तृतीयः पादः प्राकटिषा
क अत्रोभेवनस्यत्यादिषु युगपदित्यादिसूत्रस्य युगपद्ग्रहणबोधितानेकोदात्तानैकोयुगप
त्समावेशस्यर्थाननुवादकं पर्यायेणेति तत्फलन्तु अन्तोदात्तपदमेकवर्जमित्यादेरेतद्विषयेपि
प्रवृत्तिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषालभ्यार्थानुवादकं शाकटी इति गोष्ठजस्य ब्राह्मणवाचक
स्य गोष्ठजशब्दस्येत्यर्थः पारावत इति अत्रच शब्दोन्तोदात्तः कपिकेशह भाषायाबहु
व्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्रहरिशब्दस्त्वन्तोदात्तः कपिरन्तोदात्तः केचित्तनिरुदा
कादेराकृतिगणत्वादनयोरन्तोदात्तत्वमाहुः सद्र्यस्य सधीचेति पूर्वपदस्वरे कृते यणोदात्त
स्वरितयोरिति सिद्धे सद्र्यग्रहणं तदनुवादकं तिलषाशिल्पके विवदन्नमर्त्यो इत्यादावाद्युदात्तदर्श
नात् नप्युक्तात्कर्मणा इति सूत्रस्य वार्त्तिकेन यति यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं यत्त्रयान्यस्याने

धन्मेपठन्तित्तत्रपन्यावैषय्यइतिसूत्रेयान्यसमन्तस्वरितामितिहत्रिमधुपादायास्वैवसूत्रस्यहरदत्तेनो
पन्यासमात्‌ प्रयुज्यतेवयान्यमसिपिनुहीति बिल्वमदस्भाषायांभद्रस्वीयौआद्युदात्तौवीदेष्ठ
साधुरितियत्‌ भद्रयतेएर्पेत्वादचोयत्‌ बिल्वःस्वरितान्तोन्तोदात्तोवाकेचित्तबिल्ववत्सेति
पठन्ति अनुद्ध्यानीति सर्वानुदात्तानीत्यर्थः अत्रसूत्रेछन्दसीतिनानुवर्त्तते आद्युदात्तश्चेतिसूत्र
स्यभाष्यप्रामाण्यात्‌ निपातनाश्चा अच्छीकरोतीत्यादौअन्तानांनिपातत्वेपिसेश्चित्वादन्तोदात्त
त्वेउपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदात्ताइत्यर्थः अभिवर्जेकिं अभ्यामिहि अभिरामसस्यात्‌ इ
देसूत्रेयथैवउपसर्गाणांनिपातत्वेनैवसिद्धेः नचकर्मप्रवचनीयानामन्तदमावज्ञापनायेदन्तेषाम
मप्याद्युदात्तस्येष्टत्वात्‌ अभिश्रीवमादिषुपाठ्यइतिवहवः अतएवमानोमर्त्ता अभिद्रुहत्रितिम
न्त्रेएवमादीनामन्तइतिवेदभाष्यकृद्भिरुक्तंस्पष्टञ्चेदंउपसर्गसंज्ञासूत्रेभाष्येकेचित्तउपसर्ग
स्यैवाभेराद्युदात्तत्वनिषेधोयथास्यात्‌ कर्मप्रवचनीयस्यमाभूत्निपातनात्कुदात्त्वेवेसेतदर्थमिदंस

६५ ल॰शे॰ 49

त्रमित्याहः यवादीनामन्तः अहःशब्दस्य होगणे आद्युदात्तौ निपात्यौ आद्यदहस्व यामन्तकाहः मित्रावरु
णाशब्ददिन्द्रः योग्युपाद्धिविति प्रयोगदर्शनात् न त्विन्यमिति चित्ताबीजन्त विन्त्यं सह शाह स्यापिनि
पातनादाद्युदात्तत्वमिति सहस्य स इति सूत्रे आकरात् प्रयुज्यते च सहवैदेवानामिति तेषु त्वस्तरिभिः सहे
सत्र तत्क्वोद समन्तोदात्तत्वमिति केचित् वावादीनामुभाविति सूत्रे उदात्ताविम न्तु हति प्रदर्शने इ
ह त्रिसूत्रमादिशाहः प्रकारे इत्याहः वादयोन निपाताश्चनिवर्तन्ते नेह यत्र नैति आद्युदात्तत्वापवा॰
दोयं यथेतिया अनुदात्त इति वर्तते शाकिनेववोयथेमादौ तत्क्वान्दसत्वात् नानुदात्तः प्रकारा
दिति प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिद्विर्वचने इत्यर्थः सिद्धान्तोदात्तत्वानुवादकेशेषमिति प्रकारादिद्वि
रुक्तादन्याद्विरुक्तमित्यर्थः इत्येके अनुदात्तं चेत्यस्यानुवादकमेतत् अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्या
नुवादकमित्यन्ये इति शाकनवेति उदमात्रोयत्तमिति सूत्रे हरदत्तग्रन्थस्यह शन्तनुराचार्यः प्रणेता
तिद्धारादीनाञ्चेति सूत्रे हरदत्तः इति फिट्सूत्राणि समाप्तानि अथ प्रत्ययस्वराः कर्त्तव्यमितितस्यायं

तथन्नुतित्वात्स्वरितः यद्यपि तथस्यापि अत्राद्युदात्ते शेषनिघातेन कृते उदात्तादनुदात्तस्य निस्स्वरितो भवत्येव
तथापि तस्यासिद्धत्वात्तन्निमित्तकशेषनिघाताप्रवृत्त्यातित्वनिमित्तकेन तत्प्रवृत्त्या महान् फलविशेषः
पुरुष्वतीति पुरुष्व प्रमादे प्रवयण क श्रुतिः चितः सप्रकृतेरिति अत्रार्थे ऽ कच्चाश्रितं ज्ञापकं अन्यथा
तस्यैकाच्त्वात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् हस्तः प्रमाणमस्य हस्तः प्रमाणे लः इति
लुक् अत्र चित्स्वरेण अन्तरङ्गत्वात् न पीति न्यायात् प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययस्याधारणेन रूपात्र
यणाभावात् ङ्मिडनच् प्रत्ययस्यापि चित्त्वात् अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाभावस्य
पूर्वमुक्तेः अश्व हस्त शाह्व स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः चतः करोतीत्यादौ तस्य तस्यासिद्धत्वात्स्व
जस्येव अन्यके इति अकच् ततः परं उदात्तः एवं यकेतकादिस्वरापि बोध्यं तद्धितस्य कितः इति
एकं सूत्रं ङ्गोत्रे कुञ्ज्यादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तेस्तदनुसारेणावश्यके चितस
द्धितस्येति जित्स्वरबाधनेनेतिच्छुज्जापि तत्त्वज्ञातच् फञोरित्यादौ विशेषणार्थं सावकाशमन्य

घाऽभ्रायनादपिञ्यः स्यादितिभावः जितमहत्त्वार्थं सावकाशं ततश्चित्स्वरं बाधित्वान् जित्स्वरः प्रा
५. ल.शे. 50 प्तोऽनेनबाध्यत इतितात्पर्यं कौंजायना इतिकुञ्जात् च्फञितदन्तान् व्रातच्फञोरितिञ्यः ञ्यादी
नान्तद्राजत्वाद्बहुषु लुक् कितः तद्धितस्येति किं चक्रतः कित्वादिति दैशादन्तोदात्तत्वं माभूत् यत्तु
प्रत्युदाहरन्तिद्रुमः क्वपूपितस्यन्तु किंकित स्यगुणविषये सावकाशत्वात् पित्स्वरं बाधित्वा परत्वा
त्वादयं स्यादितितन्न क्वप्रत्ययदन्तोदात्तस्तदा व्रजयजो र्भावेक्यबितिनियमेनवारयितुं शक्यत्वादित्या
स्याहुः कितः किंश्वविदृस्रंसतिसृम्भोजसः बहुवचने प्रयोगभेदेन शाहबाहुल्यात् अत्रेत्यपरे इ
तिवत् यत्तु वार्त्तिकहृतोक्तं तिसृम्भोजस्य ग्रहणानर्थक्यमन्यत्रास्याप्राप्तेः बहुवचनविषयत्वा
दस्यैकवचनद्विवचनयोरभावप्रशासितुदात्तयणा इतिसिद्धं त्वन्माहल्लादयस्त्वत्र षट्त्रीतिशल्यु
पोत्रमामितिचसिद्धमितितन्न ग्रतितिस्राविस्रादिग्राहकत्वे फलस्य सत्त्वात् तदुक्तं भाष्यकृतोऽप
समस्तार्थमेकेजसोग्रहणमिच्छन्ति ग्रतितिस्राविति तस्मादिति परिभाषा सत्ताद्धिहितविशेष

एा सम्भवत्याशयः अनेन पूर्ववार्त्तिककृतं प्रत्याख्यानमसङ्गतमिति निरस्तं विज्ञमन्तिनि स्पृशाहोतेरक
स्पदइत्यत्र गतेर्थाल्लोपे वाव्यामित्युक्तेर्बन्तोदात्तः तस्य यणुदात्तस्वरितयोरित्यनेनौकारः स्वरितः
तिस्त इति अन्तोदात्तत्रिशाहूस्यादेशास्तिसापितयात स्याविरइति कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति ज
सः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते सावेकाचः सोपरेपदे काजूहृपं ततः परेत्यर्थः सोयमेकाचूतस्मा
त्परेत्यर्थे निष्पन्नेऽर्थवत्परिभाषाया प्रकृतेऽर्थवत एव सम्भवात्सोयदर्थो विशिष्टमेकाज्रूपं तदर्थ
विशिष्टमेकाज्रूपं तदर्थे विशिष्टा तदेकाज्रूपात्परा विभक्तिरिति फलितेराहे तिराजनूशाहूः कति
नन्तत्वादाद्युदात्तः न चएकाचो विहिताया विभक्तिरित्यर्थान्न दोषः विहितविशेषणे प्रमाणाभावा
त् एकाज्ग्रहणाव्यावर्त्यमप्येतदेव तदभावे हि सौ वर्तमानान्न ब्रह्मात्परेत्यर्थः स्यात् सावित्ससहा
भ्यामित्यादिव्यावर्त्यं स्यात् सप्तमी बहुवचनमिति किं यातायाङ्घाप्रथमैकवचनग्रहणेन तत्र यानि
तिरूपं संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन यान्त इति वा न हि तस्मात्रशसविभक्तिः विकृतिग्रहणेन प्रकृ

नेरग्रहणात्तत्रागमसहितग्रहणेन केवलस्याग्रहणाज्ज्ञतन्मध्यपतितन्यायोपि केवलेन विशिष्ट
५१ ल॰शे॰ ग्रहणे बोधयति न त्वेतावता प्रकृतेष्टसिद्धिः न च रूपविवक्षामकृता सौ यण्काचूं नतः परेत्यर्थे
51 ण्वास्तीति वाच्यं दोः शब्दः सौ णकाचूं नस्य दोषन्नादेशेनतः परा विभक्तिरुदात्तासात् इष्यते त्तम
ध्योदात्ते दोषभ्यामिति अपि सप्तमीबहुवचनपक्षे विरूपविवक्षाभावे दोषः आस्तिवदोषः इत्यत्रय
णकाचू तस्मात्परा विभक्तिरिति न त्वेवमपि दोः शब्दादेशेनेन स्यानिवद्भावात्प्रहतिडेवौ रान वेष्टा
पत्तिः तैत्तिरीये दोषुस्तोभ्यो हैतिमध्योदात्तस्यैवपाठात् अत एव न गोश्वन्निति सूत्रे पुनः श्रुतेरुदाहर
णे सङ्गच्छते अन्यथा सप्तमीबहुवचनेन लोपस्यासिद्धत्वेपि श्वन्शब्दात्तृतीयादिविभक्तेरभावाद
सङ्गतिस्स्यादेवमत्र न दोष इति चेन्न लक्ष्यानुरोधेनाहत्याय देकाङ्गूपं तत्र णकावपव परेत्यर्थेन वा
रणात् न येत्यादौ तत्र प्रथमैकवचनग्रहणेपि न दोषः प्रथमैकवचनप्रकृतेः स्यानेतृतीयादिप्र
कृतेरविधानात् स्पष्टं चेदं न गोश्वन्निति सूत्रे च भाष्ये किञ्च काभ्यां कुलाभ्यामित्यादौ एतदप्र

हनीरूपविवक्षाफलं रूपग्रहणे प्रमाणेनतु सप्तमीबहुवचनग्रहणेन गोष्वन्निति निषेधो ज्ञाप
कइति भाष्यमेव स्यादेतत् स्त्रियामाभ्यामित्यादौ एभिरेषामित्यादौ चान्वादेशे सर्वानुदात्तत्वेन
लभ्येत सावेकाचइत्यस्य प्रवृत्तेः आमस्य ष्टुइति हि सौत्रं रूपं न च प्रकृतसूत्रस्य कैयटरीत्या त्रान्तोदात्त
त्वमेवेष्टमिति वाच्यं एभिरग्रेपिबसि त्वमेषामित्यादि वैदिकप्रयोगविरोधात् अन्येतु स्त्रिया
तेनापि तत्राह विधायनात्रनव विभक्तेरुदात्तत्वे शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे सिद्धे अशादे
शस्यानुदात्तत्वविधानसामर्थ्यादन्वादेशे विभक्तिस्वरो नेति वाच्यं अस्त्रियामाभ्यामित्यादौ चारि
तार्थ्यात् नह्यत्र सावेकाचइति प्राप्नोति तत्र हि सप्तमीबहुवचने एव ष्टुइति तत्र यइति नचतादृ
गिहास्ति नापि तस्य विकारः नचास्त्रियामास्विति रूपस्य सत्वेन हादिर्डेवाराश्रयर्थभेदात् नचन
गोष्वन्निति निषेधात् एभिरित्यादौ न दोषइति वाच्यं प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तताभावात् नचो
डिदमित्यस्मडुर्वा रत्नेन सर्वानुदात्तत्वेनेष्टमिति वाच्यं तत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्त्या नदप्राप्तेः अत्रो

५२ ल॰शे॰ 52

काव: परेत्यस्यैकाचएवपरेस्मर्थः कार्यः तेन विन्तअग्रिचितेम्त्र नग्रदौमेनाड नित्यशाह्रस्यस्वरित
तेनाधिकारगत्यानित्याधिकारगत्यानित्याधिकारविहितसमासएवरुद्यततश्यतग्राह नि
त्येत्यादि इदञ्चवहूनिपदमजयोः स्यहं परमवाचेति पदेवाशाह्रउदात्तः अन्तोदात्तात्किं अ
वाचातत्सरूपः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनउत्तरपदग्रहणमेकाचूतेनान्तोदात्तेनचोत्तरप
देविशेषयितं अन्यथासमासोविशेष्येततथासतिसुनकुर्कषोजेत्यादावेवस्यात एकाचूकिं
राजदृषदाषष्ठीसमासः सनित्येत्यादि किं अग्रिचिताउपपदसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
विच्छहूउदात्तः यस्तुसमासघटकपदमात्रघटितविग्रहाभावेनैवनित्यसमासस्तत्रभवत्येवायं वि
कल्पः यथाऽवावाब्राह्मणेनअविद्यमानावाग्यस्येतिविग्रहः बहुव्रीहौनञ्सस्याामित्यन्तोदात्तत्वे
इदञ्चहत्यायनरोयेनवाव्यातंउपपदमतिङितिसूत्रेभाष्येतविग्रहाभावेनयोनित्यसमासस्ततोऽ
न्यत्रायंविकल्पः अन्यथोपसेनेत्यादावव्ययीभावेप्ययंविकल्पः स्यादितिसंक्षेपः एवञ्चबहुव्रीहावेवा

वाव्राह्मणेनेत्यत्रापि विकल्पो न भवतीत्येवं प्रतीयत इति दिक् अन्वेच्छन्दस्य शासादिरिति नोक्तं नपुं
सके पुंस्त्विमाभूत् स्वदिवयथास्यादिति अन्वेरित्यत्रैकः किंतेयिनलोपाकरणे सोत्रत्वात् यन्तु न
कारोविवक्षितः छन्दसि विधिर्भाषायां न गोः श्वात्रिति निषेधः अडितिनिर्देशेन तस्यापि नलो
पाभावेप्यवग्रहणेरिति व्यवस्थेति तत्र प्रतीवोबाहू नित्यादिलक्ष्यविरोधात् अनिगन्तेऽञ्चतावि
ति सूत्रस्याकरविरोधाच्च अत्रोत्तरपदादिनिवर्तितेनेनोत्तरपदस्य ताञ्चत्यत्वात्परा विभक्तिरिम
र्थः तेन केवलाञ्चतेः किंपि अग्न्यामित्यादौ नास्य ग्रहणमित्याहुः दधीवइति दध्यञ्चति दध्यङ्
इति गादिनाक्विन् चावितीति तथा च नदयवादोयमिति भावः लुप्ताकारनकारेऽञ्चतावि
त्यर्थे नत्तस्यापि विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव ग्रहणेरित्याशयेन चयूजायां दध्यञ्चेत्यादाविदं सावका
शं तत्र न गोश्वात्रितिनिषेधेनास्या ग्रहणेः नवैवमपि दध्यग्न्यामित्यादौ अस्य सावकाशत्वेन द
धीच इत्यादौ परत्वात् नुम्सरोऽवरिइति वाच्यं शास्त्रपरिग्रहार्थो सर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्या

तत्रापिप्रहतेः नचवाहाहैवयुक्तेत्यादौ सावकाशमिदं अनिगन्तः पूर्वं पदं वाविति अस्याप्रहतेर्बध्यमाणत्वात्
५२ ल·शे· तत्रानिगन्तेऽञ्चतावित्यस्यैवेष्टत्वादिति वाच्यं अनिगन्तेऽञ्चतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यस·
53 ति शिष्टस्वरबाधकत्वेन तत्रैतदप्रहतेरित्याहुः केचित्तत्रान्तोदात्तादित्यपि वर्त्तते अग्रेः
ग्रहतिदर्शनेनात्रापि तत्संबन्धात् एवञ्चान्तोदात्तोत्तरपदभूताञ्चतेः परेत्यर्थः अत एव यरावे
त्यादावपरावेत्यादावप्रहतेः अनिगन्तेऽञ्चतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् अ
ञ्चेरन्तोदात्तत्वसामर्थ्याद्धि भक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नेऽग्राह्यमित्याहुः तुङिदं अत्रैकावश्त्ति अ·
न्तोदात्तादिति वर्त्तते तत्रैकावग्रहणमसहेन विशेषणमव्यभिचारात् तद्घटितसमुदायस्य विशे
षणत्वेपि नत्वतिः अस्मिन्हि प्रश्लोह पाह्नेतद्घटितोऽर्थवान् समुदायस्तु हिति एवं पदाद्यंशे
पि उपात्तानामेव विशेषणेन विभक्त्यादिसप्रकृतेः अत एव ब्राह्मणायदेत्यादावन्तोदात्तत्वसि
द्धिः इदमेव ध्वनयितुं हत्यादिष्ट तत्रेत्यनुदाहृत्य प्रश्लोहइत्युदाहृतं नव सावेकावश्त्यनेन सिद्धा

नान्तोदात्तं शास्त्रिनद्याम्नेः एकाचइति किं अन्येरैनान्कनामाभिरित्यादौ एवानित्यस्य सर्वानुदात्त
त्वं यथास्यात् यद्यपि ग्रामादिश्च इति सूत्रस्य भाष्यादन्तोदात्तीयादिग्रहणं मन्त्रवर्जनइति ग्रन्तीयेनेतथा
पिन दे कंदश्च युक्तिः तत्रैव भाष्ये इतरथा अन्येन त्वहतत्रकेः अपोया वामित्रं सः पुत्रान्तरायोदेवी इतः
पिशाङ्ग यज्ञसे इत्यादिलक्षविसंवादात् अन्तोदात्ता किं अन्वादेशे ग्राम्यामित्यादौ एवनम्माभूत्
सावेकाचइति तु नात्र सावेषितिरूपात् प्रष्ठोहइति प्रष्ठवाट्शब्दे उपपदसमासे नान्तोदात्तं उत्थ्यु
पयेति उपधाभूतस्यैवोठो ग्रहणमित्यर्थः पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनेस्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषात् अन्तोदात्तानुदात्तादिव्यवहारे एव प्रवर्तते अत एव क
र्षात्त्वतइति मतुप्निर्देशः अस्वरितार्थंइति प्रागेव निरूपितं अन्त्यस्वेति अत्राक्विपिविवदितेउ
न्तदातोनिपात्यते नतोयाणिउपपदसमासे कृत्स्वरेणान्तोदात्तो यं क्विपि परतउहित्वं अनुनासि
कादेः प्रत्यये उत्स्वरः सतिशिष्टः स्यात् तथाचस्यानशब्दो ऽन्तोदात्तो न स्यात् उदात्तनिपातने

५४ ल॰ शे॰
54

वेदमेव भाष्ये प्रमाणं अतएव प्रयोगे हृउ उदात्तश्रुतिः अन्यथा स्वरितः स्यादित्याहुः प्रतिवभ्रू इति मा
श्राभ्यामिति व्येदः बभ्रुशब्दे नोक्तयोरिदमापरामर्षोदन्वादेशोऽस्मिन्कथितानुकथनस्यैव तत्तात्
षट्पदादय इति सूत्रोपात्ताः षडित्यर्थः तेन वार्तिकस्यानाङ्ग्रहणेपि न दोषः एकाच इमनुहस्यैत॰
दर्थं लाभः तेनास्मिन् उदनीत्यादिमध्योदात्तमेव पदाद्यादेशाश्चान्तोदात्तानिपात्यन्ते इदं सूत्रं लिती
त्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनानुहृस्यावाबाधकं तेन इत इत्यत्र विभक्त्युदात्तमेवेति प्राग्दिशा इति सू
भाष्यकैयटयोः स्थितं इदमोर्हिंलि लित्सामर्थ्याल्लित्स्वर एवेत्याहुः अष्टनो अष्टन्शब्दो वृ
त्तादित्वादन्तोदात्त इति षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये ध्वनितं तेनोत्तरार्थेन यानुवर्तमानस्यापि अन्तोदात्ता
दित्यस्यानबाधः अतएवाष्टाविंशत्येकादेशा उदात्तेनेत्यन्तोदात्तत्वसिद्धिः अल्पयोन्नमामित्यस्या
पवादोयमिति स्पष्टं दीर्घात् किं अष्टाभिः अल्पयोन्नमिति स्वरः प्रातरन्नमो अनुम इति त्यड्ढ
व्रीहिः प्रातर्लम्भार्देयात केति नवान्नस्त्रः तादेकादेशो हृतेऽव्ययवर्गः अन्तरङ्गपरिभाषाया॰

अनित्यत्वात् नचैकादेशस्वरोऽस्मिन्स्वरे सिद्धः अनुम इति प्रतिषेधेनासिद्धत्वाभावज्ञाप
नात् नह्येकादेशस्वरेण विनास्यानुमकमन्तोदात्तः भवति अनुम इति वचनत्वाच्छतरे
व विशेषणं तेन मुञ्चसत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः अन्तोदात्तादिति तु तदन्तस्यैव विशेषणं अन्यथा
तुदती इत्यत्र न स्यात् अत एव नुम्प्रतिषेधः सार्थकः अत्र वार्त्तिके बृहन्महतोरुपसंख्या
नमिति बृहती महती यद्यपि शतृवद्भावेनेदं सिद्धं तथापि बृहन्महतोरेवेति नियमार्थमिदं
तेन पृषता पृषतीत्यादौ नोन न तु प्रियमहतेत्यादौ मृत्वेणासिद्धेर्विधानार्थमेव स्यादिति
चेन्न वार्त्तिकेऽप्यन्तोदात्तादित्यस्य संबन्धेनात्र तस्याप्रवृत्तेः अतिमहती इत्यत्र अतेरकृ
त्पदे इत्यन्तोदात्तत्वाज्ञायमेव विदुषी विदुष इत्यादौ वसोः स्थानिवत्त्वेन शतृत्वानतः
परयोर्नदीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः स्वरे च सादेशे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधान्न भवति उदात्तयणो
उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादः हल्पूर्वात् किं वधूनि तत्त्वा ब्राह्मण्या वहोऽनड्वदिति व

ड्उ ब्रीहिरन्तोदात्तः अत्रोदात्तस्वरितयोरिति विभक्तिः स्वरितात्र उदात्तस्थानिकनकाराद्वेति
वक्तव्यं वाक्पतीनत्पुरुषः पत्यावैश्वर्ये इति ग्रामस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य नभूवाक्विद्दिधिषिवेति
निषेधे समासस्यान्तोदात्तः नोङ्‌ध्या ग्रामादय इति अत्र सर्वे नामस्थानोपलक्षणं नदीग्रहण
मसम्भवान्नानुवर्तिते स्तम्भे इति कुडन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्तम्भ उदात्तः ह्रस्वनुड्भ्यां अत्र मत
पुग्रहणेऽस्मतुपो ग्रहणे नेति चावितिसूत्रे भाष्यस्पष्टं अग्निमांइति आपोदीयन्तेऽस्मिन्नि
त्यधिकरणे किः उदन्निरक्षुन्यत्रोऽवृत्तादन्तोदात्तः मतुप उदात्तत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः
नव सन्निपातपरिभाषया दोषः स्वरे तदप्रवृत्तेः कृन्मेजन्तसूत्रभाष्ये उक्तत्वात् अत एव
न्तइति बिभ्रन्दस्यापि दध्यतइत्यत्र नडुदात्तः मतुपो अनोनुट् पूर्वस्य लोपः नुटोऽसिद्धत्वान्माड
पथायाइति वर्त्तं इक्षुमानिति इक्षुराद्युदात्तः ह्रस्वेति किं प्रजावान् ह्रस्वान्तादिति किं म
रुत्वानिति मरुग्रोरुत्निः मरुत् नच स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वेन ह्रस्वान्तत्वे स्वरोद

घपके विधावेव नन्वहहनेरन्तोदात्तत्वोदात्तात्परत्वादिष्टवद्भावस्यैव तेन न लाभात्‌ अत एव कर्षात्व
त इति सूत्रे मतुपूर्वग्रहणार्थं अन्यथा दायः पाकहन्यादावपि विजनस्याविद्यमानवत्त्वेनाका
रान्तात्परत्वेनैव सिद्धे नद्धे यच्छंस्पष्टमेव अत एवात्र ग्रुद्रह एऽज्वरितार्थत्वं अत एव स्वरेण लोपा
सिद्धत्ववचनं सार्थकं अन्यथा सिद्ध नेत्येतत्परिभाषया नस्याविद्यमानवत्त्वे तद्धे यच्छंस्प
ष्टमेव अत एव हल्‌स्वरप्राप्ताविति परिभाषान्तरं स्वरविधाय कार्ये भाष्ये पठितं नस्यास्त
प्रकृते विषय एव नास्ति अत्र नुड्यन्तोदात्तात्पर एव तेन हनरोमन्‌ शाह्‌ः शिरसः शीर्षन्ना
देशोन्तोदात्तो निपात्यते अत एव शीर्षण्वानित्यादौ भवत्येवैतत्‌ रेशाह्वा ह्वेति वा निकमे
तत्रेवानिति रयिरस्याप्तीतिमतुपूरये मं तौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वत्वं आडुणः रे
शाह्वान्मतुपा वत्तमिष्यते ह्रस्वाभावाद्धवनेन्द्रेप्रतिषेधो वाच्यः त्रिवतीनामान्य ह्रस्वेति म
तुवि ति वर्तते तत्र व्याख्यानान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते प्रथमान्तमपि मतुप्पदं सप्तम्या विप

रिणाम्पतेन तदाह मतुपीति अत एवाग्नीनामित्यादावेतत्स्यहतिः अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे ह्रस्वाभावा
५८ 50 ल.श्री. न्नस्यात् वचनन्तिसृणामित्यादौ चरितार्थञ्च तन्नसृणामिति तत्तदाह मतुपीति अत एवाग्नीनामित्यादा
वेतत्स्यहतिः अन्यथा परत्वान्नित्यत्वान्नावकाशः तस्याद्युदात्तत्वात् सुमतीनामिति सुमतीशब्दो
बहुव्रीहिर्नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः यदे स्वरितान्ते सन्नुड्ग्रहणं किन्त्वेवांगन्तोदात्तात् किं च नसृणाम्
ङ्याश्छन्दसि अन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने बहुलं लौकिकेऽन्तोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्थे निवृत्तिकृत्
बहुलग्रहणरहितपाठेऽपि अत्रान्तोदात्तादित्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानात् बोध्या तदाह वेत्युक्ते
रिति जयन्तीनामिति आद्युदात्तमेतत् षट्त्रि हलादिः किं चतस्रः पञ्चपात्रिपत्रीन्यच्छेपत्या
दि अत्र यद्वक्तव्यं तदुत्तरः शासीत्यत्रोक्तं न गोश्वन् सौत्रत्वाद्द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च एभ्य इति विभक्तेः
मेतत्पञ्चैत्यर्थः अन्तविस्यस्य विभक्तिरित्यस्यैवानुवृत्तेः एतद्वावाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टं प्रागुक्तमिति षाष्ठिकस्वरस्येत्यर्थः तेनानुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य न बाधः एतच्चानन्तर

सेमित्यापत्त्यर्थं नचैतन्न्यायानुसरणे षट्त्रीत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यं गवादिषु तदसम्भवात्
एवञ्च वीरवतमामित्यत्र हृस्वनुड्भ्यामिति न भवति देवीकुमारीत्यादावन्तोदात्तत्वनिहतिस्वरे
णैतत्रान्तोदात्तत्वं एतत्तृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वं नेत्यंतत्तत्रैव विहितत्वमेवान्ति नत्व लक्ष्यवि
रोधात् एतेन किंचित्स्वराणामपि बाधः स्यात् तथा च किन्तु इति सूत्रे ग्रामादिक इत्युदाहर
णापरहति विरोध इत्यपास्तम् अनुदात्तं पदमित्यस्य तत्परिभाषात्वाद्विभक्त्यादिस्वरता भावा
न्न बाधः उडिदमित्यस्य न निषेधः पदादेरेशाहृस्वग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेः गवां शतेति सावे
कावत्तिप्राप्तिः न चैवं सप्तमी बहुवचने सावेकाच इत्यप्रसङ्ग इति न ततः परेषां विभक्तिः नच स्या
न्निवन्नावः गोः श्वर्वेन एतानास्वरेषु इति वार्तिके न स्वरे कर्तव्ये निषेधे वागोशाब्दादेशस्य स्था
निवत्त्व निषेधयोरुभयोरप्यप्राप्तेः अनत एव सुगुपालइत्यत्र गोनन्तियत्वे पालइति स्वरो न
एतेन सुगुनाबहुगुनेति निहतिकारोक्तमपि परास्तम् एवञ्च सुगुने त्यादौ निषेधाभावे अन्तोदा

५७ ल·शे· 57

ताडन्तरपदादितिभवत्येवेत्यस्वेरुदाहरणान्तरमाह गोमत्यइति अनाश्रित्यैपमिति अत्रचिदिति
संहितापाठेवाङ्गलकाव्ध्वनः शेपशाद्वस्यमध्येप्रदीप्यतेपदाकालेत्तध्वनः शेपाच्चिदिति
संध्यतेशेपपुच्छलाङ्गूलेष्वित्यलुकवनस्पत्यादिताडभयपदप्रकृतिस्वरः सौनलोपस्या·
सिद्धत्वात् ध्वनितिरूपएकदेशाविकृतस्यायेनततः परविभक्तिरितिसावेकाचइतिप्राप्तिः
प्रथमैकवचनेइतिनतत्तसावेकाचइतिवत्तस्यापोग्रहणंयत्नदोः स्त्रियामवर्णान्तत्वेपिलि
ङ्गान्तरेदकारान्तत्वात् व्याख्यानाद्वेतिभावः तत्रसावित्यवर्णान्तविशेषणंसौयदवर्णा
न्तदृष्टंतस्मादित्यर्थः सावेकाचइतिवत्तरूपविवक्षातत्रनव्याख्यानात् एतेनतेभ्यइ
त्यत्रसौयदवर्णान्तंरूपंततःपरताभावात्कथमत्रतिषेधप्राप्तिरितिपरास्तंसौयदवर्णा
न्तदृष्टंततोनवर्णान्तादपिसिद्धेः नन्वेवमपिअन्यग्रहणार्थंप्याइतिप्रथमैकवचनेऽवर्णान्त
त्वात्इतिचेन्ननलोपस्यासिद्धत्वेनादोषत्वात् अतएवज्ञापकात्स्वरादिनिषेधेपिनलोपासिद्धत

प्रहृत्तिः अत एव पितृमानित्यादौ मतुप उदात्तत्वं भवत्येव नैवैवं नपुंसकप्रथमैकवचनेनेतदित्या
दौ त्यदाद्यत्वाभावेन तेभ्यः कुलेभ्य इत्यादौ निषेधेन स्यात् न चैवमाप्यत्तिः यत्तदोश्च ग्रहणं कर्त्त
व्यमिति भाष्यमनेन न त्यादेरिति वाच्ये सोयस्य शाहस्य कापि त्यवर्णान्तत्वं दृष्टेन ततः परविभक्तेः
सर्वत्र निषेध इत्यर्थात् वस्तुतस्त्वत्रापि हृपविवक्षाऽस्त्येव परन्तु तादृशाहृपात्परत्वेविभ
क्त्यादीनान्तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यं अत एव चाविति सूत्रस्य भाष्यविरोधो न तत्र हि
वेन स्यानित्यत्रास्य प्राप्तिः शङ्किता अत एव कुमारीत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशङ्काप
रविप्रतिषेधसूत्रासिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोपि न वीरवत्तमं वीराणामित्याद्युदाहरणं
यत्तदर्थं भाष्यकृता षवनमेवारब्धं अत एव केभ्यः काभ्य इत्यादौ न निषेध इति भाष्योक्तमेव
रमणीये राट् राजा परमराजा अडि. त्यज्वतिः क्विन्नन्तोऽत्र मनकारो गृह्यते यमनलोपो
नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थं प्राज्वा प्रत्यज्वा अस्याधे सावेका.. व इति प्राप्तिः प्राज्ञूशाह्

स्थानिगन्तेऽवन्तावितिसर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्तदेकादेशोऽप्युदात्तएवयदित्यत्रापि ग
५८ ल.शे. 58 न्तेऽज्वतावितिसतिशिष्टेऽविभक्तिस्वरस्यापिबाधकं तदात्मेवोदाहरणं गतौन्तु लुप्तनकार
त्वाद्विभक्त्युदात्तः स्यादेव वस्त्वतस्थावितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यपादत्रलुप्तनकारस्यापिग्रहणं
प्रतीचोबाहूनित्यादित्वव्यान्दसं कुङ्। किंनन्त्वएवकृदितिकरोतिः कृन्तर्निर्वा क्विबन्तः दिवो
सुल् सुभिरिति॥ऊडिदमितिप्राप्तस्यनिषेधः नऊदिव्याहः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः वकार
स्यानिकऊकारः हल्स्यानिकत्वात् अनुदात्तः अस्वरको वा सर्वथाप्यंतोदात्तत्वाभावात्कृ
थमैमत्रप्राप्तिरितिचेत्रदिवउदित्यत्रोदात्तऊकारो निपात्यत इत्यदोषात् नचोदात्तनिपात
नसामर्थ्याद्विभक्तिस्वराग्रहणौ दिवोझलितिवर्थमितिवाच्यं अहर्विमलद्युइत्यादौ अन्तर
ङ्गःप्रकृतिस्वरस्यसतिशिष्टतयाबाधेनचारितार्थ्यात् दिवेदिवइतिअत्रोऽडिदमित्येवभवति
न्वेवान्य सावेकाचइत्यस्यापवादोयं अत्रझलीत्यनुवर्तितं तत्फलन्तत्रानेनरि अत्रह्यपि

यद्रूपं तदिति स्थानिवद्भावेन ततः परत्वात् सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिः इदं च नामन्यतरस्यामिति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं वैदिकं चित्रीत्याद्युदात्तं पठ्यमानन्तु छान्दसत्वाद्बोध्यं एतेन झलीति नानुवर्त्तनेयम्
क इन्द्र यं पासीत्यत्र नरीत्याद्युदात्तस्य दर्शनादित्यपास्तं लोके नरीत्यन्तोदात्तस्यैवेष्टत्वात् न च यो
गविभागसामर्थ्येन विकल्पे लब्धेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणेन व्यवस्थितविभाषात्वबोधनात् इष्ट
सिद्धिरिति वाच्यम् झलीत्यस्यासम्बन्धे योगविभागस्य प्रासिनित्योदात्तत्वविधायकत्वप्रा
ङ्काऽवारणार्थत्वेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् भाष्यानुक्तव्यवस्थितविभाषाया
अप्रामाणिकत्वाच्च तित्स्वरितं कर्षात्वत इत्यतोऽन्त इति वर्त्तते अभित्यप्रत्ययान्तः स्वरितः स्यादि
त्यर्थः कृन्त्वनेति किं कर्त्तव्यम् अतः किं न्यव्यनः पर्यायेण यन्नौ स्वरितौ माभूतां कृत उत्त उदेहि
दिव उत् इडङ्ग्नौ श्रीदित्यादौ तित्प्रत्ययग्रहणेन न दोषः तास्यनुदात्तेत् तास्यादीनां समा
हारद्वन्द्वः अत्रोपदेशग्रहणं सम्भवव्यभिचाराभ्यां ङिद्ग्रामेव सम्बध्यते न तु तास्यनुदात्ते

५९ ल.कौ.
59

द्धो उपदिश्यतइत्युपदेशः ङिदितिकर्मधारयः इत्संज्ञकङकारेणचोपदिश्यमानस्यविशे·
षणात्तदन्तविधिः तेनङिदन्ताकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थः अडुपदेशादित्यस्ययथाश्रुत
त्वेहिहतोहयइत्यत्रापिस्यात्कर्त्तेतिलुट् आत्मनेपदप्रथमस्यडारौरसः तासिः एकवचने
उदात्तनिवृत्तिस्वरेपिइतरयोः फलेविशेषः ङितइतिअस्याप्युपदेशाविशेषत्वान्नेहस्यात्ए
तेजयित्वेहद्वे अत्रस्मरतिदेशेनङित् नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वात्कथंज्वादिङोपिङिद
न्तत्वमितिचेन्न अनुबन्धेष्वेकान्तपक्षस्यैवन्याय्यत्वात् किंचविशेषणसामर्थ्याद्भविष्यति
वनस्यतिमितिचनो ऽन्यत्तदात्मनइच्छन्तमित्यर्थेक्यच् ---- लोट्प्रथमस्यलेशप्रसवपित
शितैर्वैशिष्ट्येनाकारोपदेशएवतात्पर्यात् अकारान्तोपदिश्यमानोभवत्येवचिन्त्वरोपी
तिपरत्वादितिभावः वर्धमानमितिमुक्तञ्अकारभक्तत्वाद्यद्वागमाइतिन्यायेनतत्स्यव
वयायकइतिनदोषः नचवर्णग्रहणेनदप्रहतिः अकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थेनेहव

णेग्रहणाभावात् यद्वक्ष्यमाणे इत्यादावपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वात् नमुकस्यस्य
अवयवायक इति बोध्यं नन्वुपचूर्ण्णिइति स्थिते आयन्नादिष्वुपदेशिवद्भाववादनौ शपि लसार्वधातु
कानुदात्तत्वं बाधित्वा नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा ऽनो गुणे इति कृते अपवर्गाभावादेतत्स्वराप्राप्तिः
अन्तवद्भावस्तु भयत्र आश्रयेणानिषिद्धः तत्र ग्रहणावपि अपवर्गस्य तेनानतिदेशात् उपचत इ
त्यादौ सावकाशत्वाद्भूतपूर्वगतिर्न युज्यत इति चेन्न ग्राह्यापत्तेः पचन्ति ते ह्रषमानित्यादौ आद्युदा
त्तत्वन्तु छान्दसत्वादित्याहुः स्वरभिन्नस्य प्राप्यानन्तिष्यतमुभयोरपि पूर्वं परो भयापेक्षत्वेन
नान्तरङ्गत्वे पञ्चमीसमासे ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे न अपवर्गस्य सुलभत्वाच्चेत्यन्ये
पचाव इत्यादौ दीर्घे कृते पि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते पचेदित्यादावपि शपः परस्य यासुट्
सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव यासुट उदात्तत्वन्तु आशीर्लिङि चिनुयादित्या
दौ च सावकाशं अड्उपदेशादिति न परकरणात् क्रीणातीत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन

५ ल·शे· 60

प्रत्ययाप्रत्यया प्रत्यययोरिति परिभाषया नेह जहि प्रातुमान्निके पञ्नत परिभाषा प्रहत्तयेषवा कारान्तो
पदिश्यमानादिति व्याख्याने अन्यथा वर्णग्रहणे सानप्रवर्तेन त्वान्दसो वा वाधस्यपस्तत्र नन्वा स्ले इत्यादौ·
लते शपेष्टहीता ऽ उपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति यथर्थमनुदात्तेङिः ङ्ग्रहणमिति वे
न्न लुग्भे विकरणमादा यास्य प्रहत्ति ज्ञापनार्थं नन्तस्मात् तेनान इत्यादिश्चन्तोदात्ते सिद्धे प्रसङ्गः किं
विड्व्यते हणद्वीत्यादौ श्रमिकृतेन नम्ध्यपत्तितन्मायेन विशिष्टस्य यातत्वाद्धातस्वरेणान्तोदात्तत्वमि
ति येन विधिरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं अमो मितेन परश्चेति परतस्य त्राप्रहत्तौ तत्स त्रियोगशिष्टाद्युदात्त
तस्यापि तत्राप्रहत्तिरिति शेषनिघाते न तस्यानुदात्तत्वप्रामे सति शिष्टो यातु स्वरस्तत्रैष्टव्य इति तदा
शयः नचैवं हन्ह्व इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या श्रम उदात्तत्वे वर्ज्यमानस्वरेणान्तसो ऽनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं
सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्युक्तेर्दोषात् न तत्र तिश्चनुदात्तोपदेशोतिन
लोपे कृते हन्तिरदन्तो न न नूपदेशो निङ्गानाइति मित्रशाह्वाश्वामध्यनोश्वान श्रामुगभाव ष्ठानन्दसत्वा

देशेनतास्यादिभ्यः परत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तं दीयमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं न च सति शि
ष्टस्यानुस्वरस्य बाधायापत्तिः विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरमेव न बाधते इतरसार्वधातुकस्व
रं मेवं तु बाधेतैवेति वाच्यं आत्ममाने खश्चेति सूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्रबाधकत्वस्यैव भा
ष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक् विदान्विपभ्यो लिङ्‌ लङ्‌ उदात्तत्वप्रतिषिद्धे इत्यत्रीते त्यादौ प्र
त्ययाद्युदात्तत्वेन बाधवस्यानुदात्तस्य उदात्ते दिति सूत्रभाष्ये विदीन्धि खिदिभ्यः परस्यानुदात्तत्व
भवतीत्यर्थो लभ्यते तत्कथं निषेधयारभ्यत इत्यत आह यत्तत्रेति एवञ्च तत्रत्यभाष्यविरोधात्प्रक्र
त सूत्रस्य भाष्ये प्रौढिवाद इति भावः आदिः सिचो प्रत्ययस्वरापवादोयं परत्वात्स्थितं इत्येते बाध
ते वा सिष्टमिति पदे चिन्तनं इति मध्योदात्तं एवं माहिकार्ष्टामित्यादौ एतदभावे प्रत्ययस्वरेणान्तो
दात्तं तं सिच् स्थितेनाद्युदात्तं पदमिति परिभाषालब्धागमानुदात्तत्वबाधेपि सार्वधातुकप्रत्ययाद्यु
दात्तत्वस्य बाधे मानाभावात् विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वराबाधकत्वाच्चेत्याहुः अनिटः

परस्यापितउपसंख्यानंमाहिकार्षेयदेश्रायुदात्तेनवमाहिकार्षीदित्यत्रापिईट: पिङ्क्तस्यास्वेयेर: प्रा
८। ल॰शे॰ प्नोतिईट: पूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वरेकृतेतन्नईटिलक्षेलक्षणस्येतिन्यायेनपुनरप्रवृत्ते: अतएवात्रभा
ष्येमाहिकार्षमित्येवोदाहृतं भाष्योदाहरणस्योपलक्षणत्वाल्लक्ष्यभेदेनन्यायाप्रवृत्तेश्चशेषनि
घातविषयाभावाच्चमवत्येवतत्रापिस्वरइत्यन्येथ्यलिवसेटीडं अत्रावइतिवर्ततेइतिभाष्येस्पष्टंअ
जन्तेभ्योविहितोयस्यल्सेटन्तदन्तेपदेइट अन्तआदिश्चउदात्तोवास्त्वित्यर्थ: यदोलिस्वर:
आदिर्णमुलीत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तमानेवाग्रहणंकार्यविकल्पार्थंसदादेरपिकार्यंप्रा॰
पयतीत्याह आदिर्वेति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते: फलमाह यदेतिपर्यायेणेति ननुयुग
पत् अन्तश्चेतवैइत्यादौयुगपद्ग्रहणाल्लिङ्गात्पर्यालिकिंलुलुवत: सेटीतिकिंयथायइट्ग्रह
णान्तुपदेडागमस्तदात्तस्योदात्तार्थस्यात् ननुम्पयथालुलविथेत्यादौवत्तर्णोपपिथेत्यादौत्रया
णामेवमिडभावेपिस्यात् सेड्ग्रहणान्तुसेडेवभवतिएवञ्चपपाथेत्यत्रालित्स्वरएवअजन्तेभ्य :

किंविभेदिर्यपपिथेस्मादौपरत्वादात्तोलोपेऽजन्तात्पशेनास्तीतिविहितइत्युक्तं उपोत्तमंरिति
प्रत्ययस्वरापवादोयं आहवनीयेबाहुलकादधिकरणेऽनीयः प्रीणनार्थात्कर्मणिवातत्तो
गतिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः इतिप्रत्ययस्वरः समासस्य यत्ताश्रियमिति षष्ठीतत्पुरु
षः श्रीशब्देकारस्योदात्तत्वेआन्तरतम्यादियङ्‌प्युदात्तः हलस्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानव
द्भावात्‌राजदन्तादित्वात्‌दोषकाराकारउदात्तः पर्यायेणनानापदानांस्वरेप्राप्तेऽयमारम्भ
उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानेतद्धितिवर्त्तते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्‌ एवञ्चपूर्वं
पदस्यप्रकृतिभावस्तत्स्ययोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेतिभावः यद्वापूर्वपदश
ब्दोवर्त्ततेइदङ्क्रगतीत्यत्रकैयटेस्पष्टं चित्रश्रवइतिश्रवः कीर्त्तिः चित्रश्रवोयस्येतिचित्रश्रवास्त
पं.श्री. तत्समपूर्वबहुव्रीहावितिकिराजपुरुषः पूर्वसूत्रेन्तस्समपादइत्यत्रउदात्तस्वरितानुक्रमपूर्वपद
केसावकाशसमपादइति समशब्दस्वान्तसमसमितिमेत्यनुष्वानीत्यनुदात्तः हरदत्तस्तुसंज्ञाऽयम

बित्याह पादशाह्नोहषादित्वादाद्युदात्तः नन्वत्रास्मिन्स्वरे सत्यपि समासान्तोदात्तत्वं भविष्य
६२ ल॰शे॰ ति प्रियविश्वइत्यादौ तन्न एकपदे द्वयोरुदात्तयोरसमावेशात्सोक्तत्वेनासम्भवादिति चेन्न सत्यपि
सम्भवे बाधनं भवतीत्यङ्गीकारादर्दोषः अन्यथोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावेत्तापकाभा
वान्मनुष्यनाथ इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यादित्याहुः तत्पुरुषे तुल्यश्वेत इति तुल्यशाह्नो
यदन्तस्याद्युदात्तः मन्दयत्सखामिति मन्देर्णिपन्तात्लटः शत्रादेशः तस्य छान्दसत्वादार्यधा
यातुकत्वेन शवभावादडुपदेशादिति निघाताभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णिलोपस्तु नतं प्र
ति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् छन्दसि दृष्टानुविधानान्नैवैपरीत्यं शङ्क्यं इत्थं मदयच्छह्नोन्
तोदात्तः ततस्तत्पुरुषे तुल्यश्वेत इति तुल्यशाह्नो यदन्तस्याद्युदात्तः मन्दयत्सखामिति मन्दे
र्णिपन्तात्लटः शत्रादेशः तस्य छान्दसत्वादार्यधातुकत्वेन शवभावादडुपदेशादिति निघाता
भावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णिलोपस्तु नतं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् छन्दसि दृष्टानु

वियानान्नवैपरीत्येपशाङ्कंन्द्रइत्येमदयव्वंहोन्तोदात्तः ततसत्त्वन्तुरुषेटव्यपिव्वान्द सत्वादेवात्रवित्स्व
राभावः नन्तुपरमेकारकंपश्यपरमेणाकारकेइत्यर्थेसमासेऽतिप्रसङ्गः द्वितीयान्तनीयासम
स्यन्तपूर्वपदत्वात् नहिविशेषणसमासः प्रथमान्तानामेवेतिनियमोऽस्तीतिचेन्नलक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषयाद्वितीयादिशब्दोच्चारणेनविहितसमासस्यैवग्रहणात् शस्त्रीतिगो
रादिङीषन्तः अव्ययेनञ्कुक् निपातनादेवसिद्धेनञ्ग्रहणमकरणेऽरित्यादौपरस्यापिकृत्स्व
रस्यबाधनार्थंअव्ययीभावसतिशिष्टप्रत्ययस्वरबाधनार्थमित्येकेभाष्येतेनदर्थवचनान्यथा
ख्यातिअन्तोदात्तपदमितिसूत्रेकुग्रहणज्ञ्वादिषुपाठाभावात् केचित्तुचादिष्वेवकुः पा
ठ्यः इहतुनपाठ्यः एवञ्चाव्ययत्वमपितस्यसिध्यतीत्याहुः स्त्रीत्वेति अत्रसमासान्तोदात्त
त्वमेव नचमयूरव्यंसकादिष्वेवास्यान्तोदात्तत्वंनिपात्यतांकिमनेनेतिवाच्यंसामिकृतस्मय
न्योतमित्यादिवारणायपरिगणनस्यावश्यकत्वादितिकैयटादयः भाष्यकृतात्वन्तोदा

६३ ल॰ शे॰ 63

त्तनिपातनमाश्रित्यपरिगणनेप्रत्याख्यानेतस्यायंभावः सामिकृतेस्वयन्यौतमित्यादौपरिगणन
वादिनापिदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यतएवेतिमहत्त्वेसर्वमितिकालाध्वनोरि
तिद्वितीयाकष्टश्रितादौग्रहीतेद्वितीयेतिभावेवनानीतइत्यादौथाथादिस्वरःग्रामगमी
त्यादौणिनिस्वरः खट्वारूढेहट्टादीनाज्ञेति तस्मान्महत्त्वेसर्वादीत्येवोदाहरणमिति॰
भावः भोज्योष्णमितिकृत्यतुल्येतिसमासः कृत्याशेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवर्
त्ततेइतिकश्चित् कृत्सासारङ्गः इतिकृत्सालोहितेवर्णेनान्तणेत्याद्युदात्तावेदेत
कृत्सास्पामृगाख्यावेदितिकृत्स्नान्तोदात्तः अत्रसूत्रेएकेवर्णग्रहणंसर्वथैववर्णोवर्णे॰
नेतिप्रतिपदोक्तसमासग्रहणादित्याह अरित्रगायमिति अरित्रैर्नौकाष्ठैनस्तगा
यन्तेनस्पृश्यमानन्तलमित्यर्थः षष्ठीसमासात्वनेनपुनरायामप्येवेतिसवतियंहू
धीयैरेवेतसन्मात्रदायाद्यं दीयतेसदायोंशः तमादत्तेदायादः तस्यभावोदायाद्यं॰

दायादानन्तेसंबन्धोवाप्रकृतेतल्लक्षणायादायायशब्दश्चादीयमानेदायेप्रवर्त्ततेयस्माद्दायादमर्हे
तीत्यर्थेदण्डादित्वाद्यत् सर्वोपास्थितत्वात् पूर्वपदार्थभूतोदायएवेतिबोध्यं यतस्स्वदाया
दइतिस्वामीश्वरेतिसंबंधसामान्यषष्ठ्यन्तेनसमासः परमदायादइति अत्रसमासान्तो
दात्ततमेवगमनविरामितिविशेषणसमासः ल्युडन्तस्यभाववाचित्वात् चिरकृच्छ्रयोः
कालकष्टवाचित्वेऽपिप्रकृतेचिरकालभाविनिकृच्छ्रयोगिनिचार्थेचिरकृच्छ्रयोःपूर्वनिपा
प्राप्नोतीत्यतोमयूरव्यंसकादिसमासोऽत्रेत्याहुःषष्ठीसमासइत्यन्येप्रतिबंधिजायतइति
कार्यसिद्धेःप्रतिबन्धकेजायतइत्यर्थः प्रतिबन्धिशब्दश्चावश्यकेणिनिः मूत्रकृच्छ्रमि
तिषष्ठीसमासोऽयंमूत्रपदेनेतिमूत्रामिषेणेत्यर्थः उच्चारः पुरीषक्रियायजन्तइति
मूत्रशब्दः सिविमस्थ्याष्टन्त्वेतिष्टन् प्रत्ययान्तइत्यन्येनिवातेइतिवाताभावोनिवा
तेनिरुद्धोवातोयस्मिन्नितिवाकुटीनिवातामितिआद्येकुत्सादिहन्तकेऽर्थेवर्तमानाः

५८ ल॰शे॰

64

कुत्साद्यो निवातशब्देन समानाधिकरणः अनेन सहमेतत् राजनिवात इति राजपार्श्वे इ
त्यर्थः षष्ठीसमासोऽयं रज्जुपाणवदमिति कर्मधारयः रज्जुशब्दो रज्जुबद्धपाषाणो हूनेव नेते इत्था
नीमेव रूपाणरूढेन वज्जलमित्यर्थः आगुदात्त इति हजेरस्तम् सलोपश्चेत्यत्र उर्निदित्यधि
कारात् उत्तमश्शरदमिति शरदि भवमित्यर्थः कषायत्वं इति कर्मधारयो यज्जरण विशे
षेरूढः दौवारिककषायमिति रूढिशब्दोऽयं कषायोऽहं चादिः माटरूपवाचिनि तत्पुरु
षे इत्यर्थः पितृशब्दोऽन्तोदात्तः तृजन्तत्वात् तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थे सने
नैव सिद्धे इदं दस्याः मटशा इत्यलुक् समासार्थे पितृसटपा इत्यादौ षष्ठीसमासस्त्वन
भिधानान्नेत्यपि वक्तव्यं वज्जदासीशब्दस्यान्तोदात्तत्वोदात्तयण इति विभक्तिरु
दात्ता इत्यादि पूर्वं मटशात्यत्र निरूपितेन माटरूपमिति यत्र हि प्रतियोगि विशेषसमं
येणार्थे पूर्वे पदे तत्रैवेदमिति माटरूपग्रहणसामर्थ्याद् दासीपन इति भावः पेरूमसमस

मद्र इति तत्पपाठः वाणिज इति वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् स सप्तमीसमास इति इदं मद्रवा
णिजः इत्यत्र मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः नन्वेवं सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे गत्वग्रह
णमत्र व्यर्थमिति वाच्यं सत्पूर्वपदेति लब्धस्य समासस्य प्रतिपदोक्तत्वाभावादिति मात्रशब्दो ह
न्त षष्ठीसमासार्थमावश्यकस्य परत्वात्तत्रापि प्रवृत्तिरित्याशयः इत्यन्ये मात्रोपज्ञो नपुंसके
इति नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः तुल्यप्रमाणमिति मात्रशब्दो हन्ति विषये तुल्यप्रमा
णे वर्त्तते इति भावः अस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः सुखप्रिययोर्हिते यदापत्याप्रीतिकरं
न हितं गमनस्सुखमित्यादिकं मेथारयः गमनस्य विशेषणत्वात् सर्वं निपातः सप्तसुखं सका
दित्वाद्वाप्रीतौ च सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिति शब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तथेत्यर्थः गृहप
तिरिति गेहे क इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दोऽन्तोदात्तः दमे इति गृहे इत्यर्थः येषां क्षयं किंहषः
लीपतिर्विग्रहः नञ् इत्यर्थः नक्षवा सुवेसमाहारद्वन्द्वः भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः अ

न्तोदात्ताः अन्यत्र प्रत्ययान्तः वा भवनं पत्यौ ऐश्वर्ये इति आत्मने विकल्पो यं आमितात्यवसाय इति त
६५ ल॰शे॰ द्विपर्योत्कटकोटिकस्थानमित्यर्थः गमनमाशङ्कनात इति संभावने इत्यनेनान्वेति विशेष
65 णसमासाः सर्वे लित्स्वरः पूर्वे भूतपूर्वे भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः आढ्यपूर्वः
आङ्पूर्वो ध्यायतेः पृषोदरादित्वात् ढ्यः आढ्यशब्दस्याद्यादिस्वरेणान्तोदात्तः विशेषणस
मासः सविधसनी सामीप्यार्थेष्वेतेषूत्तरपदेष्वित्यर्थः सविधादयः समीपे रूढाः मद्रो
दगन्तोन्तोदात्तः गान्धारिः कर्दमादीनां चेत्याद्युदात्तो मध्योदात्तो वा कश्मीरोलयावन्त
इति मध्योदात्तः सविधादिषु किं मद्रसमीपे विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादी
नि प्रकृत्येत्यर्थः अत्र विस्पष्टादीनि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य कटुकादिशब्दैर्गु
णवद्द्रव्यमभिधीयत इति सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयाभावेपि मयूरव्यंसकादि
त्वात्समासः न त्र विस्पष्टे गतिस्वरः विचित्रे ऽव्ययस्वरः विचित्रेत बहुव्रीहिस्वरो व्यक्तो गतिस्वरे

एणाद्युदात्तः संपन्नोऽन्तोदात्तः पङ्क्तिर्निपातादाद्युदात्तः पण्डितकुशलावन्तोदात्तौ वयसि तु एणवध्वेवं अजा
वम अत्र अज्यकनाम्नोरयदन्तसमभिव्याहारमर्थान्तरतोऽग्रहणं वदन्ति तत्पापेनैव संबध्यते एव
ज्येऽज्यकन् इत्यादेशावति अवमशब्दे पापशब्दवत् तिवोत्तरपदे इति पाठः पाठान्तरन्तु आमादि 2
के ममन अश्रेष्ठमित्यादौ मध्यस्वरेषु सकादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातो राजदन्तादित्वाद्धा गमनपा
पिष्ठमिति पापवत्कुष्ठादिष्ठन् विन्यतोऽर्लंक अन्यथा पापशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वा
भावात् ततः सन स्यादिति बोध्यं कुमारश्च कुमारशब्दः पूर्वपदे तथा कर्मधारये इत्यर्थः अत्र
कुमारः श्रमणादिभिरिति समासस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वादिति केचित् अन्ये तु सर्वकर्म
धारयग्रहणं पवज्जकुमारब्राह्मण इत्यादावपि प्रवर्तन इत्याहुः ततमीश्वरोवेद आदिः प्रत्ये
न आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा कुमारशब्दः प्रकृतिस्वरेण यत्स्वरकः प्रागः सस्वरः आदेरिति
सूत्रार्थः फलितमाह कुमारस्यादिरिति पते नोदात्ताधिकाराभावादिदमसङ्गतमित्यपास्ते

55
66

ल॰श्रो॰

पूगेष्व पूगोगणस्तद्दाविन्नत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वेत्यर्थः कुमारश्चेत्येवेति
प्रतिपदोक्तग्रहणपदेन समासान्तोदात्तत्वे बाधे पश्चाद् वन्निवितितद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणेलोद्वि
गोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः पञ्चारत्नयः स्यादौ श्रुन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरः पश्चाद्विभक्तिनिमित्तका
र्ये अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्ति अनित्यावेत्स सकृदाद्वेदिते किं चस्यानिवर्तनेन निमित्तवि
नाशाभावान्तत्त्वे पिनदोषः लोपाजादेशास्वितेन निषेधात् कालवाचकानां ग्रहणेन
दाहदशमासस्य इत्यादि पञ्चकपाल इत्यादि पञ्चसु कपालेषु भगालेषु संस्कृत इत्यर्थे द्विगोः
लुगनपत्य इति लुक् पञ्चसुशरावेषु संस्कृत इति तत्राहृतमित्यणो लुक् पञ्चाश्व इति पञ्चभि
रश्वैः क्रीत इत्यर्थे द्वैतिकोलुक बहुल्य इत्यन्तेन प्राप्तेविभाषेयस्सरितियारिति भवतीति पदे
नोदात्तत्वे बोध्यं पञ्च वितास्तिरितिमात्रचो लुक् द्वयसचोवा अकालादिति पञ्चमीप्रय
मार्थे एपन्त इति तेनान्तोदात्त इत्यर्थः क्रुत्स्वरेणेति कृन्निमित्तके नेत्यर्थः तथा व्याख्या ५

दिसूत्रेण बाधित इति फलितं त्रयाणां क्रान्तत्वात् बन्यस्यैव जन्तत्वात् परिप्रश्नया इत्यत्र आर
भ्यपञ्च सूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणि परित्रिगर्तमिति अत्र अपपर्योरपपरी वर्जन इति
कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे पञ्चमी अपपरिबहिरव्ययीभावः प्रतिपूर्वो ह्रामिति लक्षणेना
भिप्रतीति समासः उपपूर्वैति अव्ययं विभक्तीति समासः वर्ज्यमानावधित्वात्तयोरिति अनेनाप
थगुदाह्रियन्त इति भावः अग्निं प्रतीति इति विग्रहे प्रत्यग्नि शलभाः पतन्तीत्यादौ मा भूदित्यर्थः
क्वचित्तु नथैव पाठः लक्षणयाशिनितावरोधेन राजन्यग्रहणमिति अन्यक इत्सीनो राजन्या
त्वाभिवारादित्यर्थः संख्या अत्र पूर्वसूत्राद् ह्व इति वर्तते अयसादेशा आ पुदात इति त्रयोदश
चमे इत्यादावापुदात्तपाठादिति भावः क्वचित्तु ... इति पाठो दृश्यते तदा
त्रयोदशा चमे इत्यादौ क्वान्दसत्वं बोध्यं आचार्योपि सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवच
ने पाणिनीयशैक्षीया इति पाणिने शैक्षा इत्यर्थः तत्प्रोक्तमधीयत इत्यर्थो वा पार

णिनेगौत्रेजन्तनामाभावाङ्गोध्वानश्चवइतिनिषेधाद्वेत्यस्मिन्नेतेनतेनवृद्धाच्छः आचार्योपसर्जना
९७ लशे. न्तेवासिग्रहणं द्वन्द्वविशेषणमिति नतुसर्वपदविशेषणंव्याख्यानादितिभावः तत्फलमाह
67 सकलइतिछांदसेतिछन्दसोधीयतइत्याद्यर्थः द्वन्द्वे किं आपिशलप्रियः पाणिनीय आपि
शलपाणिनीः कार्तकौजपादिगणेविभक्त्यन्तपाठोवचनविवक्षार्थः कुरुभूमिः तत्रजाताः कु
जाः तानुपातिकुजपः कृतस्यकुजपस्यवापत्यमित्यर्थेऽऋष्यण तावेतौ कार्तकौजपौ साव
र्णिमाण्डूकेयौ अत्रवन्यस्मकाः पैलश्यामकर्णेयाः अत्रबहुवचनमविवक्षितमितिवृत्तिकृ
त्कपिश्यामकर्णेयाः केचित्तुपैलस्यापर्णेयाइतिपठन्ति शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः अत्रापिब
हुत्वमविवक्षितंकटुककवार्चलेयाः वार्चलेयाइत्यन्येपठन्ति शाकलशुनकाः शाकलशण
काः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अवि
मत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौ

पुमलौकान्ताः स्त्रीकुमारैमौदपिप्पलादाः अस्माद्धिः पादः पंक्तौ समासान्तोदात्तत्वाय वत्सज
रन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्युयाज्यानुवाकेहन् द्वन्द्वलक्षस्य हन्तावेष तत्पुरुष इति ना
न्तर्वर्तितत्पदस्त्वाव्ययीभावायसमस्येपि हन्तत्पुरुषस्यापारणानीमानि सुकृतैवैतत् अस्य
प्यातत्पुरुषप्रकरणमध्येपरिप्रत्युपापेतिपञ्चम्यन्तेनकृतास्यात् परंतु बहुधातत्पुरुषाप
वैष्टुदाहरणमिति बोध्यं द्वन्द्वलके त्यादीकर्मधारयेपाउष्ट्रसादीकर्मधारयः षष्ठीसमासोवा
गोसाद इति सदेर्यजन्तेनणपन्तादणन्तेनवासमासः तस्मादेवाणिनौगोसादीगोडसीद
तीतिगाः सादयतीतिवाविग्रहः इणजादिभ्य इणन्तः सादिरत्र टच्च त इत्यन्ये कुरुगार्ह
एषांसमानामिति षण्णामितिकाविकोऽपपादः मनोरमाविरोधात् समापिभिन्नानिप
दानि आययोः षष्ठ्याः सौत्रोलुक् इतरेषांपञ्चानांषष्ठ्याः स्थानेप्रथमैकवचनंदासीभारा
णामितिबहुवचनादायथोर्वगातिरितिभावः उप्रत्ययान्त इति तथावान्तोदात्त इति भावः केचि

६८ ल·शे·
68

न्नतत्रानिदिष्टस्तुवर्न्नेयन्तिनत्र इगन्तानाञ्चषामित्यनेनकुरैपपर्यायेणोभयोरप्युदाननस्त्रीका
रेणफलाभावादित्याहः हलिरित्येवं मूलेन प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तेरिक्तगुर्वादयः कर्मधारयाः
अहृतोनञ्समासस्याप्युदाहः अश्लीलेत्यादि अश्लीलावासौहृद्धहृपावलावण्यरहिता
पि दृढहृपाकुञ्जतादिरहितत्वात्सस्थानमात्रेण शोभनेत्यर्थः निपातनादिति पारेवड
वेवेत्यर्थः पारेमध्ये इत्यव्ययीभावस्तेन सूत्रे दीर्घनिर्देशात् बडवायाः परासम्भवात्
चतितिलिन इतितिलाः सन्त्यस्यातितिली पृषोदरादित्वात्तिशाहस्याहितेञ्चपस्येन स्नाहितर
तिटिलोपः छात्रार्थेसब्रह्मचारीत्यादिवचनेनटिलोपः पण्यकम्बलः कर्मधारयः बहु
लग्रहणात्समासइत्युक्तेः समासप्रकरणेगुणपशाह्रीयदन्ततादाप्युदाहः केचित्तु नन्नु द्वि
तीयाकृत्याइत्येवसिद्धमितिचेन्नलोपः पण्यकम्बलः कर्मधारयः बहुलग्रहणात्स·
मासइत्युक्तेः समासप्रकरणेगुणपशाह्रीयदन्ततादाप्युदाहः केचित्तु नन्नु द्वितीयाकृत्या

रस्येवसिद्धमितिचेन्नप्रतिपदोक्तकृत्तुल्याख्याइतिसमासेएवतत्प्रवृत्तेःइहतुविशेषणसमा
सः नन्वजात्येतिप्रतिषेधसामर्थ्याद्गुलेभोसाविमितिचेन्नअजात्येतिनजातिप्रतिषेधार्थंकिंतुन्या
यसिद्धार्थानुवादकंतत्फलन्तुगुणक्रियावाचिनामनियमेनपूर्वनिपातेप्राप्तेतन्नियमार्थंस्त
त्रमितिसुत्यादनेस्यइज्वदेहत्यादाविताज्ज्ञस्तव्रसरविधायकेकृत्तुल्याख्याइत्येवक्तके
कृत्तुल्यार्थयोर्वियोगपाठेनार्थपदघटितपाठेनार्थपदघटितपाठनदेशेपरिभाषायाः
अप्रवृत्तेरतएवप्रकृतसूत्रेकृत्प्रत्ययान्ततात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेसिद्धेपाणकम्बलःस
ज्ञायामेवपाणकम्बलएवेतिवानियमार्थमिदंविशेषणसमासइतिभाष्यकैयटयोरु
क्तेसंज्ञायामितिनियमार्थमिदन्तदाह अन्यत्रेति प्रतिपदोक्तइत्यादितद्धितप्रत्ययेनतेन
६९ सोपिनभवतीतितद्भावःदासाभारोदासीभारःयस्यतत्पुरुषस्येति केचित्तुयस्यसमास
स्येत्येवंवदन्ति यूपदार्वित्ति यूपस्याद्युदात्तःकृत्युम्याज्ञ्वेत्यत्रनिर्दिष्टत्वात्प्रकृतिविकृ

६९ ल॰शे॰
69

त्तिभावएवायंस्वरस्थं इत्यर्थेकेचित्तन्नयोगात्तस्मात् तेनकुबेरबलिरित्यत्रनतदर्थे किंगोस
त्विदेवार्थमिति देवायेदमितिविग्रहः तादर्थ्येएवचतुर्थीकेव प्रतिपदोक्तताहितरक्षिताभ्यां
समासस्यैवात्रग्रहणंज्ञापितंहितमित्यत्रहितयोगेचेतिचतुर्थीएवज्ञापकंरक्षितमित्यत्रतादर्थ्ये
चतुर्थीअन्यत्रहितपाठेनास्यप्रवृत्तिः अत्रापितदर्थेइत्यग्रहणे अतएवास्यसूत्रस्यप्रवृ
त्तिविकृतिभावएवचतुर्थीनतदर्थइत्यस्यग्रहणेज्ञापकताचचतुर्थीनतदर्थार्थेतिसूत्रभा
ष्योक्तासङ्गच्छतेतेनसूत्रेणतस्यप्रवृत्तिर्हितयोगेतादर्थ्याभावात् नचहितेचेतिवक्तव्या
केचेतिसामान्यसूत्रेरक्षितानामपिसञ्ज्ञापकमितिभाष्याशयः गुरुत्वादन्यार्थत्वस्याव
श्यकत्वाच्चेत्याहुः कर्मधारयेनिष्ठा अत्रप्रतिपदोक्तत्वाण्पादिसमासस्यैवग्रहणान्नेतन
वैदिकयाडितत्रसूत्रेनेदंमहान्व्रीहीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं कृताकृतमिति आकृतमिति
च्छेदः कृतापकृतादीनांच्वोपसंख्यानमितिप्रतिपदोक्तःसमासः अकृतमितिच्छेद

स्त्वेन युक्तः तस्य क्तान्तोत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्तेः अहीनवाविनीति अविभागवाचिनी
त्यर्थः थाथादिस्वरापवादोयं अनुपसर्ग इतीति अनेनैवानीनाद्भ्याहन्तिसिद्धावहीनइति
वर्थमित्याहुः तृतीयाक अयमपिथाथादिस्वरापवादः त्तोतास इति त्वयाक्तताः रादि
त्ताः तेतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशादकारलोपश्छान्दसः अवतेः
क्तः ज्वरत्वरेत्यूठूपधायनीति हिड्विडागमस्याभावश्छान्दसः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेः
कृते एकादेशउदात्तेनोदात्तः ततः स्वरितः स्पष्ययाइति गत्यर्थाकर्मतिक्तः गतिरन
न्तरः गतिः क्तिजन्तः पुल्लिङ्गानन्तरपदसामानाधिकरण्यात् निपातनादत्त
नासिकलोपइतिहृदन्तः गतिशब्दस्य तत्सञ्ज्ञकशब्दपरत्वात्सामानाधिकरः
ण्यात्तुपपत्तिरितिकश्चित् पुरोहितमितिपुरः शब्दोऽक्तिप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः था
थादिस्वरापवादोयं अस्युत्तरइति रहत्न शब्देन समासे पुरोहितामित्येवगति

७० ल.शे.
70

स्वरेणाप्युदात्तवद्भूतशब्दे तत्पुरुषान्तरमिति शब्देन समासः अयमेव समासक्रमो भाष्यादिस
म्मत इति प्रागेव निरूपितेन तत्र कद्ग्रहणपरिभाषयाउद्भूतस्यकान्तोत्तरपदत्वात् अथवा
दक्रमेण समासान्तोदात्तत्वेन तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तद्बाधकस्य भाष्यादिस्व
रे प्राप्तेऽतस्तत्र पाठाय प्राप्तः नन्वेन नञ्ग्रहणेऽप्यसौऽवारः कद्ग्रहणपरिभाषयोद्भूतस्यका
न्तत्वेऽभेत्तदात्तत्वर्थस्य सत्वादिति चेन्न अनञ्ग्रहणसामर्थ्याद्वियातोऽस्तनन्तरो
गतिराश्रीयतेऽभिस्वनतथेति न दोषः नन्वभेः स्वराभावेऽपि अभ्युद्भूतशब्दस्य भाष्या
दिस्वरेणान्तोदात्ततापत्तिः इष्यते तद्व्याहृस्य स्वरः संस्कृत्यन समये समाकृतमित्यादिम
न्त्रे समाकृतशब्दे आद्युदात्तस्वरदर्शनात् नवासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति प्रथमसमासे नत्वा
भावपि द्वितीयसमासे भाष्यादिस्वरस्य हलतेरुक्तत्वात् नवतस्त्वायितागतिस्वरः प्रवर्तते अ
भ्युद्भूतशब्दे उदः पूर्वपदत्वाभावादिति चेन्न यातोगत्यनन्तर इति व्याख्यानादेव योगविभागेना

नन्तरो गतिरपूर्वं पदमपि प्रकृत्येति व्याख्यानादेव वा पूर्वं पदं तेन विनाप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात्
अन्यथा यथाथाते ऽप्रतिगतिरिति न तेऽप्रति पूर्वपदत्वासम्भवेन सूत्रार्थासङ्गतेः एवञ्चाभ्युद्धृतमित्यत्रो
दयवसरः इदमेवानन्तरग्रहणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया ज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितं तेनैवव
मपि व्यवहितत्वारणेन यानोऽरनन्तर इति व्याख्यानस्य चारितार्थ्येन कथं सतिशिष्ट थाथा
दिस्वरबाधकत्वमिति चेन्न अहीने द्वितीयेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमत्रानुवर्तते तेनैनैव
अभ्युद्धृतमित्यादौ अभ्यादेर्व्यवहितसिद्धौ अनन्तरग्रहणात्कृदानन्तर्यामथाथादिस्वर
बाधः एवञ्चात्र तत्सामर्थ्यात्पूर्वपदमित्यपि न सम्बध्यते इत्याहुः कारकपूर्वस्य तिति
अयं भावः कारकाद्दत्तेति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते क्तग्रहणं गतिग्रहणञ्चा
नुवर्तते कारकात्परं क्तान्तमगतिकमन्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः एवञ्च दूराद्धूत
इत्यादौ थाथादिस्वरेण कृत्स्वरेण वा सिद्धे दिदं दूराद्धागतमभ्युद्धृतं न्यायेन प्रागगति

रनन्तर इत्यस्य सत्वाय नार्थमेतेनोक्तं रीत्याहृतादागत इत्यादौ कारकं पूर्वेऽपि गतिस्वरः स्या
७१ ल॰श्री॰ त् इष्यते तेऽप्याद्यादिस्वर इत्यपास्तम् मिति दिक् नादौ चानि ति कृत्स्वरापवादो यन्नकारादे
71 र्नित् प्रत्ययस्याकृतोऽभावात् गतिग्रहणेन याथौ नोद्देपेण नत्यकृतिक प्रत्ययस्यैव ग्र
हणात् स्वकृत्स्वाभेकृत्स्वाप्रहतिकाले यस्तद्ग्रहणार्थं नेन प्रलपितेत्यादि सिध्यति स्वरस्य
हतिवेलायामन्तादित्वाभावेऽपि पूर्वं नन्तस्तत्वात् यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेऽश्वादिग्रहणाद्वि
न्नप्रयोजनेऽत्र नन्तर इति अत्रापि पूर्वं स्वस्वरेव देव यव स्याबोध्याश्वागन्तरितिनन्वेतावि
तिपर्युदासः क्विन एवोचितः ह स्योवोदस्तस्तुतिमित्यादौ गतिस्वरादर्शनादिः
तिचेन्नतत्रोपापान्तरस्यैवानुसर्तव्यत्वात् न ह्यनन्ताविति पर्युदासेन तत्रिर्वाहः कृदु
त्तरप्रकृतिस्वरेणयातोरुदात्ततापत्तेः अन्तोदात्ततायाश्च तत्रेष्टत्वात् किं चानन्ता
विति क्विनः पर्युदासप्रभृतौ सङ्कृतिमित्यादौ गतिस्वरो न सिध्येत् तस्मात्तनएवा

यंपर्युदासः प्रत्ययमनिनन्क्किन्वाप्याख्यानेत्यादिनासुप्त्यादावन्तोदात्त मत्तमिति नत्र प्रभृता
वित्यादिसिद्धये फारकात्तु हृत्येन्योप्यस्तात् हृतिकृत्तादर्शितत्वाद्बहुव्रीहौ वोदस्व शङ्क्षा
मित्यादौ तु स्तोत्रकरणीभूतायाज्ञस्वः साधसिरित्यादिवत्कर्तृत्वेन विवक्षायाङ्किं जन्तः
तात्रदोषः तवपान्तः कृत्स्वरापवादः प्रत्ययउदात्तइति यथाप्रत्ययपदगण्डस्वेभन्तथा
पिगतिः प्रकृत्याभवतीत्युक्तेः उदात्तो वृद्धिमारोहतीति भावः ग्रनन्तादइति प्रत्ययापिप
र्वेवदेव व्यवस्था ग्रन्वेतनवाइति ग्रनुरुपसर्गत्वादप्युदात्तः प्रत्यंत्र्यमित्यादौ यणिग्रनि
गन्तत्वादनत्यहतिर्ङ्वीरानवस्थानिवत्तेश्च र्वेपदस्यकार्यित्वेनाश्चर्वेविधित्वात् ग्रनिग
न्तइतितुप्रतीवइत्येतद्याहृत्याववितार्थमितिवेन्नइगन्तस्ययणादेशेकृतेपिप्रतिषे धे
इतिवचनेनैवनिर्वाहात् एवञ्चप्रशाद्घइत्यादौकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरएवपरत्वादिति
त्तुस्वरावकाशः येपराञ्चः उभयप्रशाङ्केः परत्वादयमित्यर्थः वत्सान्तस्वरइत्यादित्यर्थः

एतेनास्मिन् समासेऽकृते विभक्त्यावचश्चिलोपेऽकृते सतिशिष्टत्वात्स्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तं·
७२ भाष्यकारेष्टैवपरिहारात् अत्रतु स्वरादिति सतिशिष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति केचित् उदा
ल·श्री· त्तस्वरितयोरिति स्वरसन्धेः पूर्वंप्रवृत्तोत्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः एवमेतस्मिन् स्वरे पक्षाय·
णिश्रस्यप्रवृत्तिः अथ उ· अत्रोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः एवमधीवेत्यत्राप्ययमेव स्वरः
स्तुत्स्वरात्कृत्स्वरापवादाद्विभीयायोगोऽप्यद ईषदिति सर्वे पदत्वात्प्रकृत्येत्यर्थः यदेसमासा
न्तोदात्तः कृत्स्वर एवेति ईषद्गुण एव वनेनेति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादिति भावः
अत एव बहुव्रीहावपीदं न केचित्तु परत्वात्कृत्स्वर एवेत्यर्थं इत्याहुः बहुव्रीहावपीति तत्पुरु
षाधिकाराभावादिति भावः प्रथमोऽचिरो अविरोपसंपत्तिः अभिनवत्वेप्रथमो वैयाकर
ण इति वैयाकरणानामाद्यो मुख्य इत्यर्थः के समासेऽप्यमन्तोदात्त एवकृतनरकन्तमो उ
त्तर उत्तमयोर्ष्टित्वादन्तोदात्तौ प्रतिपदोक्तत्वादिति करतमो जातीति प्रतिपदोक्तस्यैव

ग्रहणादित्यर्थः कर्मधारयइत्येवेति तेनार्यब्राह्मणइत्यर्थेनदोषः राजब्राह्मणइत्यर्थेनदोषः
राजन्शब्दः पदेऽन्तोदात्तत्वेराजशब्दोब्राह्मणेनान्वयोऽनेनेति समानाधिकरणे षष्ठीसमा
सेऽन्तोदात्तत्वमेवयोगविभागोयथासप्तमि ... हुमर्थस्य अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषानेति ऊड्याप्
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं समासरूपसमुदायश्च ... पि सान्तेन बहुव्रीहौ नञ्वदिति सूत्रे बहुगोमती
त्यत्र न अन्यत्र वेति कर्मधारयइत्यर्थः कौनिता नित्यमामीत्यपकाला इति असन्नसंयोगे वे
त्यस्याप्युपलक्षणमेतत् द्वितीयासमासइति द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे द्वितीयापूर्वपदप्रकृ
तिस्वरापवाद याथादिस्वरस्यापवादिकोऽपवादोये ग्रामः शिल्पिनि शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे
इत्यर्थः ग्रामनापितइतिषष्ठीसमासः राजनापितइति कर्मधारये राजयोग्यपतयाश्रयि
कारोयमिति अन्तइत्यतः प्रागादिरिति प्रकृत्यामगालमित्यतः प्रागुदात्तइति वाधिकि
यतइत्यर्थः धर्म्यमिति धर्मोनामग्रामजनपदकुलेषु परंपरायातः सदाचारः तस्मादन

येनान्येन शाण्डेवायमभ्याचारवशादवश्यं कार्यमित्यर्थः देयमिति प्रकृते व्याख्यानलभ्यं हारि
७३ ल.शो. 73 ण्युदाहरणे याज्ञिकाश्व इति षष्ठीसमासाविमौ हारीत्यावश्यके णिनिः हृञो ऽत्र ग्रहणमर्थे :
वाडवहरणमिति हरणशब्दः कर्मसाधनः कृत्स्वरो हारिस्वरेणेति कृत्स्वरापवादानो भावक
मेव वचनमिति स्वरबाधे कृत्स्वरबाधस्यापि फलितत्वादिति भावः वित्स्वराद्धारिस्वरः परत्वात्
मान्तु लगवः दत्याश्वितन्त्र इति गावद्वत्यादौ चरितार्थं युक्ते च युक्तः समाहितः युक्तसमा
यावित्यस्य रूपं गोवल्लव इति निन्त्यरत यागवां पालक इत्यर्थः कृत्स्वरयाप्यादिस्वराबद्द
र्वविप्रतिषेधेन युक्ते चेति स्वर एवेष्यते गोहि इ गोसङ्ख्यः सामित्व इति कः विभाषाध्य
क्षे अध्यक्षशब्दो युक्तवाच्येवेति प्राप्तविभाषेयं पापञ्च शिल्पिनि शिल्पिवाचके परत इ
त्यर्थः गोत्रान्ते आद्ययोरर्थग्रहणं अन्त्ययोः शब्दग्रहणं अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि
कगोत्रग्रहणादाह सञ्जुतो ऽपत्यस्येति माणवब्राह्मणयोर्गोत्रत्वेन प्रसिद्ध्यभावादुह

णें ओदनपाणिनीयाइति ओदनकामतेनेनतेषामुद्देशः अङ्गानिमैरेये सुरायाअतिरिक्तंमद्यंमैरेय
न्तद्भावकेउत्तरपदेतदर्थारम्भकवाचीनिपूर्वपदान्याद्युदात्तानीत्यर्थः आसवोनमद्यंभक्ता
ख्याः स्त भक्तशब्दोऽत्रअदनीयवस्तुमात्रपरः भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः बहुवचनात्स
रूपविधिनिरासेसिद्धेआख्याग्रहणंक्रियायविशेषस्यभिक्षादेर्ग्रहणार्थमित्याहुः क्रियामात्रमिति
नइत्यमित्यर्थः बहुव्रीहिरितिषष्ठीसमासेतन्नोदात्ततङ्गोविडाल उपमानार्थेषूत्तरप
देपूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः गवाकृतेस्तनियदेयत्रयथोपमानभावः संभवतितत्रता
प्यायोज्यमित्येवोक्तेगोखुरकैजी जीविकार्थेसमासेअकप्रत्ययान्तेउत्तरपदेपूर्वपदमा
द्युदात्तमित्यर्थः कात्स्वरापवादः दन्तलेखनादिजीविकायाः समासेप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
त्समासस्यजीविकार्थत्वमित्याह यसेवेति प्रतिपदोक्तत्वात्रित्यंक्रीडेतिविहितसमास
एवेदंग्रहणमन्यस्यग्रहणार्थंप्राचामितिप्राग्देशवर्तिपुलालादाणकमित्याह प्राग्देशावा

७७
74 लं॰शा॰

र्निनामिति आजीविकार्थमिदं उद्दालकेत्यादौ नित्यं क्रीडेति समासः तत्पुरुषेति षष्ठीसमासः
निष्ठकरइति अपि हृतृज इत्यर्थः सपकास्मिन्निष्कर्तव्येन तत्परो न भवतीति गुरुके इत्यनेन न सिद्ध
ति शिल्पिनिव वुङ्के येस्तेव सिद्धे हृजः प्रतिषेधार्थं वचने सञ्ज्ञायां अत्राण्णिति शिल्पिनि
वा हृजः इति वर्तते अनुकार्थे मनिष्ठकार्थे हृजः प्रतिषेधार्थं च वचनं ज्ञोतन्ति पालश
हपरेषु तेष्वायुदात्त इत्यर्थः वत्सानो बध्यन रज्जुस्तानिः णिनि णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्व
मायुदात्तमित्यर्थः अत्र सञ्ज्ञाग्रहणमनुवर्तते इति सूत्रे भाष्यादौ तेनाश्राद्धभोजी
त्यादौ न अत्र हत्स्वरएव उत्तरसूत्रस्याभाष्यात् तेनानुवर्तते इति प्रतीयते तत्तेऽत्र षयोवि
डः वस्तुत उत्तरसूत्रेपि सञ्ज्ञायामित्यस्य संबन्धे येन कश्चिद्दोषः उपमाने शब्दार्थकथाव प्रकृ
तिके एव णिन्यन्ते परे इत्यर्थः उष्ट्रक्रोशीति उष्ट्र इव क्रोशतीत्यर्थे कर्तर्युपमान इति णि
णिनिः एवेति किं उपमानमेवेत्येवं नियमो मा भूत् न त्वावसाधव्याधीत्यादौ पूर्वेणापु

दात्तेनानस्मात् हृकवङ्गीमत्रवस्मादिति बोध्यं उकारो एते समासा एवंगणे पठ्यन्ते उका
रो हीति एषु गणे नीत्यैव सिद्धे उकारादीन्येवस्वे पदानि अकारो ह्यादीन्येवोत्तरपदानीत्येवं पूर्वपदो
त्तरपदनियमार्थमिदमितिकेचित् अस्सञ्ज्ञार्थमित्यन्ये ह्रीवहोनेति अत्र समासस्वरापवा
दे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन् क्तिन् इति प्राप्ते तदपवादोऽयं एकशितिपाद्वक्ष्योऽत्र पठ्यन्ते तत्रैकः
शितिः पादोऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषः न त्ववान्तरतत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वे
बाधितेऽनेनेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽणगुदात्तत्वे सिद्धे एकशब्दस्य कर्तव्ये न्तत्वादिति वेदन्त उत्तर
पदे शित्यन्तस्याद्विगुस्वराभावज्ञापनार्थत्वात् तेन द्विशितिपादिति शब्द एवोदात्तः नत्वेव
मपि समासान्तोदात्तत्वे बाधितात् बहुव्रीहिनिमित्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति अर्थ
एवं पाठ इति चेत् निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्यापि ज्ञापनात् फलेन तु कर्मैवेति केचित् परे तु
समर्थसूत्रे एतत्कृत्पाठेनेहार्थः इगन्तो द्विगाविति सस्वाध्यकत्वात्र स्वरे दोषः स्वकः

न्नेन द्विशिति पादित्य त्रापि द्विशावृत्स्वरएवेति लभ्यते अत एव निमित्तिस्वरबलीयस्त्वे वाव
७५ ल॰शे॰ निकामिति कैयटेनोक्तं सति शिष्टस्वरस्य सिद्धमिति तन्मादित्याहुः पात्रेसमितादयो यत्र
75 बोध्याः छायिक शात वर्ष शाल्योप्यत्रपठनीय इति समर्थसूत्रे भाष्ये त्रय माकृतिगणः दी
र्घकाश दीर्घान्तकाशादीनि वर्जपरे आद्युदात्तानीत्यर्थः दीर्घादिति किं तुष्टिजः जे
किं शमी हृदः कृत्स्वरापवादोयं अन्त्यात्पूर्वं आमलकीजरत्यत्र दीर्घकाशोत्तापरत्वाद
युमेव स्वरः तद्भेदिति पूर्वपदञ्चेदित्यर्थः निवसत् निवासकर्तृसूत्रे बत्सेयेन बडवव
ने केचित्तु यिकरणिश्रोण्यादिकस्त्र चक्ते समासविशेषणमित्याहुः मल्लग्रामादीषष्ठी
समासः दाक्षिग्रामः दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्नत एव मन्यते वोषादि पक्षस्सर्वपदमाद्युदात्त
मित्यर्थः घोषाकठपल्वलहृदवदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा अश्वस्य शिल्पी
तृण शाल्मली श्रुति कूट दालि अश्वानिसन्तइत्यनुवर्तनं तस्येकेनानुवर्ततइत्यनेकेष्वा

आदयः ब्राति पैलि भाण्डि वाडि आपिशालि आवलिण्डि गौपि अयमेव स्वर इति स्पष्टत्वे
देहत्वौ भाष्येतनैतद्दूषयते शेषे मालादीनाञ्चेति सद्यारम्भात्कर्षादिपूर्वदासास्वाह अह
द्रमिति प्रस्तुदाहरणेऽन्तोदात्तत्वे कर्कोमत्रीमकरीरकुडकवलवदरपैङ्गोणेति शोणेत
ति पाठे पठ्ङ् प्रावान्देशे इति हठत्वे माला शाला शोण पैङ्गोणेति वा द्राक्षा लाक्षा काञ्ची
पका काम माला मान वामेमिति नवशब्दः प्रत्ययवाचीश्च कारान्तः महार्मस्मित्यत्राते हले प्रा
प्तिः नभ्म् मङ्गप्रमस्यानोश्मायइति जन्तोदत्वेणान्तत्वम् सक्षुतेति स्वरवियोनलोप
स्यासिद्धत्वेनाप्रमतोऽवर्णान्तताभावादप्रामेभोष्येऽनुक्तताबहुस्वकमिदेविन्त्येहत्रिशामा
एपादशमशाह्लोऽकारान्तोपपत्तीत्यत्रेदिवोदासायेति दिवस्वदासइति षष्ठ्याअलुक्सर्वे
ष्वेन इति श्वेतादिगुणेन सर्वावयवानोप्याप्तिरिति गुणकार्त्स्न्येह तिरश्चसर्वशाहाप्यत्रहिगु
णान्तराभावसत्वेपुरण स्यस्पृज्यमानार्थताभावात् पूर्वकालैकेत्येव समासः स्याश्रय

ल॰ शे॰ 76

वास्येति न तज्ज्वलत्वेनेत्यर्थः सर्वसौवर्ण इति विकारकार्त्स्न्यमत्र सर्वेषामिति गुणकार्त्स्न्ये हत्रिः
सर्वश्वेत्युत्रगुणान्तरेणेति समासः सर्वेषां पदानां मध्ये श्वेतगुणवद्रूपान्तरापेक्षया साति
शयश्वेतगुणवानयमित्यर्थः द्रव्यान्तराप्येयश्वेतापेक्षया सर्वेषां पदानामयं श्वेतो गुणः सा
तिशय इत्यर्थः इत्यत्र जनागिरिरिति वनगिर्योरिति दीर्घः गिरीत्यादि किं शरवणे हृतीव
णे कुमार्यां वयसि वयसि वर्तमाने पूर्वपदमित्यर्थः वृद्धकुमारीति विशेषणसमासः पुंव
त्कर्मधारयेति पुंवत् अस्ये प्रयोगमात्रेति नन्वात्रेण कुमारत्वरूपे ग्रहणनिमित्तमुपादा
यारोप्यप्रयुक्त इत्यर्थः अतएव कुमारीत्यत्र ङीप् सिद्धिर्वयसि इति वृद्धत्वमित्यर्थः न कु
मारत्वमेवेति यत्कुमारीशब्दस्य ग्रहणनिमित्ते न तदेव वयोऽव्यस्ति इत्यर्थः एवं व्वय
सीति पूर्वपदविशेषणमिति सन्निहिते स्वरेऽकृते इति नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तका
यीत्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादिति भावः गार्गीत्रिरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति।

क्लीबतायाँ ह्रस्विङ्गपाठश्च कार्त्तिकः ग्रामादिक एवं बिल्वसमराजमित्येव पाठः प्रतिपदोक्ते ति सभा
राजेति विहितेत्यर्थः प्रत्युदाहरणे बहुव्रीहिः ब्राह्मणकुले विशेष्ये पुरे प्रावां स्वनन्त्याकारान्त
पुरशब्दस्य सङ्क्लृप्तिरित्य प्रत्ययान्तस्य वग्रहणमविशेषात् अप्रत्ययान्तस्यापि परत्व सम्भवात्
न स्यत्रोत्तरपदाधिकारोऽस्मीत्याहः इहापीति अरिष्टगौडावित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं तदादिसमा
सग्रहणार्थमिति भावः अप्रागर्थं ज्वदेस्य वेहास्ति नपुरमिति एषु समासान्तोदात्तत्वमेव
ढगिति ढेलोपः इत्य लोपः कुसूलकूप प्रत्युदाहरणेषु समासान्तोदात्तत्वे दिक् शब्दाग्राम
चानराटेस्य रूपग्रहणे अन्यत्रार्थग्रहणे पूर्वैषिति एकादेशः स्वरितउदात्तो वा पूर्वपा
ज्वाला इति पञ्चालेकदेशो पञ्चालशब्दस्य हत्या पूर्वी दिनासामानाधिकरण्ये पूर्वापरे
ति विशेषणसमासः पायानमिति य याति मयि कृतमाख्यानमित्यर्थः पूर्वयायातमि
त्यादौ पूर्वशब्दस्यादिक् शब्दत्वाभावात् कथं प्रामि रित्यत आह शब्दग्रहणमिति यदाक

दाक्षिदिशि टच्प्रत्ययपर्यन्ताभादिति भावः आचार्योपसर्जेन श्चोगसमस्पर्थेप्रथमाश्चान्तेवासिवि
७० ल॰शे॰ 77 षो षणाज्ञैवेतत् उत्तरपदस्यत्यपीति सप्तज्ञेदं हलिषादेवू सत्रेभाषेहहलिमात्रस्योत्तरपदस्याभा
वेन सामर्थ्याद्धृष्टिमडुत्तरपदे लब्धे उत्तरपदग्रहणान्न स स्वरितत्वाद्वा तदधिकारलाभः
अस्य हलिशब्देन विहितहलिग्रहणेनापि वारयितुं शक्यतादाह सर्वकारकेति बहुव्रीहौ विश्वं
सञ्ज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विश्वदेवा इत्यन्तोदात्तं विश्वदेव इत्यसञ्ज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः विश्व
मित्र विश्वाजिनयोः सञ्ज्ञायां मित्राजिनयोरिति तद्विप्रतिषेधेन ऋषौ विश्वामित्रेऽयमेव स्वरो
भवति ऋषिप्रतिषेधो मित्रे इति वचनात् हर्यश्व इति नेदं स्यपरस्येति ज्ञापकात्पूर्वं पूर्वोत्तर
पदनिमित्तकार्यमिति स्वरोत्तरं यणादिति नोदात्तस्वरितयोरित्यादि प्रवृत्तिः अत्रापि सञ्ज्ञाया
मित्यनुवर्तत इत्याहुः दोपे अदोपे सञ्ज्ञाताभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव चटोदर इति चटशब्दो
हर्षादित्वादाद्युदात्तः कटुकशब्दस्तु कन्नन्तत्वान्नथावलाचलस्याजन्तत्वाद्वलावलेषुरित्वदा

हरणे विन्नेपवं सहेषुरित्यपि अन्तुदरइत्यत्रैति होपेसज्ज्ञावेदं अदेवेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप
वादन्तात्तदेवस्तूदरइत्यत्रनतोपिपरत्वाडुपसर्गात्स्वाङ्गमिति बोध्यं ब्रह्मशाहइतिन्तका विकोऽ
पपाठः गौरीशाहस्यङीषन्तत्वयान्तोदात्तत्वेन विशेषाभावात् अपैतशाहोगतिस्वरेणाद्युदात्त
प्रत्येवकशाहः कुण्डतरप्रकृतिस्वरेणालित्वान्मध्योदात्तः शुक्तशाहः सुकष्टशाविनाद्युदात्तः
उत्तरपदादिः उत्तरपदे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं कर्णो वर्णा कर्ण इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा उत्तरप
दस्य कर्णस्यादिरुदात्त इति वाक्यार्थः फलितमाह परः कर्ण इत्येवमग्रेऽपि बोध्यं अत्र लक्ष
णशब्देन पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रति रूपकं यत्कर्णादिषु चिह्नं क्रियते तदुच्य
ते इष्यवर्णग्रहणात् तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न स्थूलशब्दोऽन्तोदात्तः शङ्कुकर्ण इति कर्ण
लक्षणस्येति दीर्घत्वे श्वेतः पचाद्यजन्तः शोभनो सुजन्तः प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्व
रः तत्र हयेतन्तोदात्तत्वं कण्ठपृष्ठ उत्तरपदानां तान्याद्युदात्तानीत्यर्थः सुग्रीव इति यथ

२८ ल॰ शे॰ 28

पियरत्वान्नञ्सुभ्यामुपसर्गान्ताङ्मिश्चवितत्तयापिनीलग्रीवइत्युदाहरणंबोध्यंवेनतुनर्विक
ल्पानात् अर्थेपरस्यापिबाधकइतिहरदत्तः विशेषोऽवस्येतिगम्यतेइतिशेषः औपम्येगोष्ठङ्
इत्युदाहरणंनञोजर नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः जरणंजरः ऋदोरप्मरणंमरः अतएव
निपातनादप्मिदेस्तः मित्रेभूतेनञ्मितिभावेक्तः सत्रेतुशब्दपरत्वात्तुक्तं अमित्रेति अ
येबहुव्रीहावनेनमध्योदात्तः नञ्तत्पुरुषेत्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः अमेरि
त्राविशब्दान्तोदात्तोपिमित्रयोपिपुंल्लिङ्गःभृत्यामित्रहत्रमेघः पुंसीत्युक्तेः नचतत्पुरुषेपरव
ल्लिङ्गतापत्तिरितिवाच्यंलिङ्गानुशासनसूत्रेएकशेषेणस्यापिनिर्देशान्नदोषइत्याहुः हर
दत्तस्तुतत्पुरुषेनपुंसकमेवाद्युदात्तत्वमाह एवञ्चाशीतेराष्ट्रकमीणिइत्यत्रणादिसूत्रो
क्तमनोरमादिरीत्याईश्वरीशब्दवदमित्रशब्दोपित्रिप्रकारः सोमेनसी अपवादइतिएव
मन्त्ररत्नत्रयमपितदपवादएवमनत्वासवमनसीसुकर्माणइतियथप्याद्युदात्तेअवृक्ष

न्दसीत्यनेनैव सिद्धमिदन्तथापि अनिनस्मन्ग्रहणानीति न्यायेन सुपथिमित्यादिवद्धजर्थम छन्दो
र्थेञ्ज्वेदमस्त्वादित्यत्रापि सरेकर्मण्येव हिरण्मयात्पूर्वेत्रासिद्धत्वाहादतस्यासिद्धत्वेनासन्नत्वादयं स्वरो
भवत्यवयतत्व स्वादिषुदत्तेसिद्धमिति तत्रसौदीर्घत्वेइतिवाकारशेषात् दीर्घविधायवेव सहलो
मेत्यादौनन्त्स्वभ्यामिति भवति कृतादयश्च कृतत्रटशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग
इतिकृतादयः आद्युदात्तेद्याव् बहुव्रीहावाद्युदात्तमिति आद्युदात्तमेवेत्यर्थः सोः किंग्र
ण्यः स्वबाहुरितिकृत्प्रत्ययान्तोदात्तः हिरण्यशब्दइतिकन्यनन्तोयंवीरवीर्यौ वीरोरक्प्रत्य
यान्तः आद्युदात्तत्वंनेतिच्छन्दसिनेतिन्नाप्यतेइत्यर्थः तेनभाषायांभवत्येव तथावच्छन्द
सिवीर्यशब्दस्तित्स्वरेणान्तस्वरितइतिभावः विल्वभद्रवीर्याणिच्छन्दसीतिफिट्सूत्रन्त
स्यैवानुवादकमितिबोध्यं कूलतीर कूलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिस्युः स्वषममिति अ
पिसममित्यत्रतत्रनप्रतिपदोक्तातिष्ठद्गुसमासग्रहणात् इतिकाशित्त कंसमन्थ प

न्तान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानीत्यर्थः द्विकंसादौ क्रमेणाठिठन् ठक् अर्धाज्जन् ३ जाम अर्हैति लुक्

७९ 79 ल॰शी॰ पाद्ये परिणाममाण विशेषः द्विकाण्डमिति अत्र प्रमाणे लो द्विगोरिति मात्रचो लुक् कंसादीनि किं

पत्रस्थलीनत्वरूषे शाला ब्राह्मिशालमित्यादौ ब्राह्मादयः शालायामित्यतः परत्वादयमेव स्व

रो भवति हस्तशालमिति विभाषा सेनेति प्रतिपदोक्तनपुंसकत्वग्रहणान्नेहार्थमिति हरदत्तः

सौशमिकन्थमिति संज्ञायां कन्थेति क्लीबत्वाद्विग्रहणाकन्थमिति विग्रहणस्य कन्थेति नत्पुरु

षः विग्रहण मङ्करमङ्कुरके तल पटत्कवैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण शुत्रचे॰

लमिति वेलवतप्रबन्ध इत्यर्थः खिटेत्यग्रहणकङ्कक मस्साण्डकाण्डशरः पललस्रुपमिश्रसमा

सार्थे इत्यर्थः दाण्डायनस्थलमिति लिङ्गः विशिष्टपरिभाषया दाण्डायनस्थलीत्यत्रापि राम

प्राह्णो यगन्तो न्तोदात्तः अव्ययस्वर इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः वर्णादिरितितत्प्

वर्णत्रयस्यानाद्युदात्तवर्ण्यादयः वर्ण्यादिपाठाभावात् अत्रः पुंभ्याः निषेधकोन सत्त्रादेव शक्ति

ङ्गशब्दलाभे सिद्धे बहुवचने समाहारार्थेन द्विशेषाणामिवेति चात्मरूपस्यापि संबन्धिन इति स्त्रीसंबन्धि
नः शालादय इत्यर्थः भ्रातः पुत्र इति कृतो विधायो नोति षष्ठ्याम्रुलुक् भ्रातृपुत्र इति स्त्रिकाविन्तो
पपाठः एवं हि भ्रातः पुत्रेपि पृथुपुत्र स्वरप्रतिषेधे समासान्तोदात्ततं चूर्णादीन्य चूर्णं कारिव क
रिय शाकिन शाकटाङ्गादा त्वल कण्ठम दलप चमसीवक्कण वक्कन चोल इति
चूर्णादिः षट्चक्रो काण्डस्यागर्हार्थंस्त्रीरस्यानुपमानार्थे पललसूपशाकानाम मिश्रार्थे
कूलस्यासन्नार्थे स्थलविटेति सूत्रस्य काण्डशब्दमादाय कूलसूदेति सूत्रस्य कूलपर्यन्ताः
षट्काण्डादयः कुण्डादयश्चाह्नाः त्रेतिसात् रूपेण वर्तन्ते इत्यर्थः भाजनविशेषवाचिनः कु
ण्डशब्दस्य विनासात् रूपेण वनेहत्यसम्भवादित्याशयः वनशब्दश्च समूहवाची प्रसिद्धत्वा
न्नोदकवाची ग्रन्थेतु समूहरूपवनेपि मुख्यपवकुण्डशब्दः पूर्वं मतेसात् रूपस्य स्यडरूपपा
दत्वात् वमविशेषणेन च भाजनवाचिनोऽङ्गोकुण्डमित्यादौ विशिष्टायाः जलवाचिनोऽङ्गी

कुण इत्यादौ विशिष्टार्थावगमलवाविनश्यप्रसिद्धस्यनिवृत्तिरित्याहुः उक्तञ्च कुण इत्युदात्तेनतस्स
८० ल॰शे॰ 80 मुदायग्रहणमिति अत्र भाषेन बहुव्रीहिणा पूर्वपदार्थः अपरेत्वतत्समुदायेत्यस्य वनसमुदायेत्यर्थः
तेनसमुदायेत्यर्थः तेनदर्भवनसमुदायेत्यर्थः तेनदर्भवनसमुदायोदर्भकुण इत्याहुरित्येनोच्यतइ
त्याहुः मृत्कुण इतिमिति मृद्ध्राजनविशेषइत्यर्थः भगालवाचीति अत्रव्याख्यानमेवशरणंमा
थोदात्ता इति लवावन्तइत्यनेनेतिभावः शितेर्नित्या शितिःपरमस्य बहुव्रीहिमित्रं यत्रिसमबहु
वृउत्तरपदन्तद्बहुव्रीहौप्रकृतिस्वरमित्यर्थः पदर्शनीयपादइतिदर्शनीयशब्दोरितीत्युपोत्त
मोदात्तः नित्याबहुवृ किं शितिललाटः नित्येति किं शितिललाटः नित्येति किं शितिककुत्
ककुदस्यावस्थायांलोपः अन्यत्रशितिककुदइत्येवेति नायंनित्याबहुवृः गतिकारकोप
इति शितेर्नित्याबहुवृबहुव्रीहावभसदिति पूर्वसूत्रस्य बहुव्रीहिग्रहणंनानुवर्ततेऽस्वरित
त्वात् किंतु व्यवहितमपि तत्पुरुषे शालायां नपुंसकमिति सूत्रस्यान्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते

तदाह तत्पुरुषे कृति प्रकारक इति कृगतीति समासः लित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं नृवाहसेति नृ-
वहन्तेति विग्रहः वहिधाञ्भ्य इत्यादिना असुन् वसेर्णिदिति सूत्रात् णिदित्यनुवर्तते अनेन णित्वादुपधावृ-
द्धि नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं इध्मप्रव्रश्चन इति करणे ल्युट् कर्मषष्ठ्या समासः प्रव्रश्चने गतिप्रयुक्ते कृ-
त्स्वरे कृते इध्मशब्देन समासे कारकपूर्वकः कृत्स्वरः व्रश्चनो लित्स्वरेणाद्युदात्तः उच्चैःकारमिति
णमुल् विधावुच्चैरित्युपपदे ईषत्कर इति ईषद्दुःसुषु खलिति खल् शेषे षष्ठीति तदन्तेन समासः कार्य
इत्यर्थः इदं तु विशेषणं यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकं कृदुत्तरपदप्रत्याख्याने अन्वविन्दन्नित्यादौ पर-
त्वान्निङ् चेति निघातेऽपि यद्यपीदं सावकाशं तथापि परत्वाद्बाधकं बोध्यं कारकोपपदाः शेषास्तु समासा
न्तोदात्तत्वापवादः कृदुत्तरपदस्य षष्ठ्यर्थमिति क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् क्रियानिरूपित-
स्यैव कारकत्वाद्धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च केवलधातोः प्रयोगाभावाच्च कृ-
दन्तक्रियापदापेक्षे सिद्धे इत्यर्थः तथा च वार्तिके गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यं सम॰

म्यस्योत्तरपदस्याभावादिति तथ्याक्रियायुक्ताः प्रादयस्तत्रयस्याक्रियेति षष्ठीसमासेयस्यधातोर्वाच्या
८१ ल॰शे॰ क्रियेत्यर्थान्न प्रतीतिर्वाक्यशेषे यितव्यहेतुना धातोरेव ग्रहणं प्रस्यात तस्यैवोत्तरपदत्वेऽप्रणीरित्यादावेव स्वरः
स्यात् न तु प्रणायक इत्यादाविति कृन्मात्रे समुद्रायतदिति वा अय क्रियेत्तत्र कर्मधारयस्यैव स्वीकारेण
ते प्रतीतम्यत्र वाक्यशेषे निरूपितरीत्या तस्यापव्यपरामर्शेन क्रियारूपमर्थं प्रत्येव गतित्वात् तत्र गतिः
कारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूतक्रियावाचकस्योत्तरपदे न सम्भवतीति सामर्थ्यात्तायनादि वि
शेषणक्रियावाचकस्योत्तरपदे ष्टस्वात इति सर्वत्रेष्टसिद्धिः नच प्रभवनमित्यादौ केवलक्रियावा
च्युत्तरपदे ॰ सत्वेन सामर्थ्ये दुरुपपादे स्त्रिप्रस्थायनत्वापिसाध्यरूपार्थस्यैव क्रियाशब्देन ग्रहणात्
पदस्यत्र प्राक्समेवत न परिभाषितं तेन कृतात्सद्भुत्यते: प्राक्समासेपि नदातिः एवं ञ्च प्रशब्दस्य पचा
तितरामित्याद्यन्तमसमासे ॰ पं स्वरो भवत्येवेति भाष्ये स्पष्टं तद्दमायिर्याण्के इति अत्राह विवीजनत्त
न प्यामस्तिप्रपचतितरशब्दस्य धातोत्तत्ताभावात् तत्र ग्रामभावेष्वैकेदेशा प्रामितदन्ततेन पचतितरामि

तस्यैकपदत्वाभावात्प्रशाह्स्वरः पृथक् श्रूयेत किंवा मध्यपचतितरां देवदत्तेत्यत्राम्रएकान्तरमामन्त्रि
तमिति निघातो न स्यात् तस्माद्यामन्ते नैव समासः तत्र भाष्यप्रामाण्यपादये स्वरो भवत्येव एवं प्रपव
तिदेश्यादावपि प्रत्रवनोपपदसमासोऽतिङिःत्युक्तेः किंत्वदात्तवतेति वार्त्तिकेन तत्र तिङन्तस्यातिङ्
न्तत्वे नेत्यर्थः तदुदाहरणत्वाच्च भाष्ये महेति योगविभागेनापि साधनात् तत्स्वरूपसत्तदभावेवैव
कल्पिकत्वज्ञलक्षणानुसारेणेति न तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधः अन्ये इति अत्रापि विभा
षाविरोधएवाह विधीजन्तिङन्तसमासेष्वपि स्वरो भवत्येव यथायोजातः पर्यभूषदित्यादौ नित्ये की
डेत्यत्र नित्यमिति योगो विभज्य लक्षणानुरोधेन कविभिस्तु रूपमाङ्गीकारात् अत एवोदात्तवतेत्यस्य भाष्ये
द्विः पाठः अत्र यच्छब्दयोगात् तिङन्तस्यानिघातः उदात्तवता गतिमतावेति तिङन्तस्य गतिमतावेति
तिङन्तस्य गतिसमासः अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरे वापितो नरपदप्रकृतिस्वरेण हूस्वरः शिष्यते यत्रत
तिङन्तोन्तरपदकेऽन्तोदात्तत्वमिष्यते यथा यत्रानरो देवयन्तो युगानि वितन्वते इत्यादौ तत्र विवक्षा

८२ ल॰शे॰
82

दित्वात्कस्य्यः अन्त्या याहीत्यादौ यच्च ब्रह्म योगाभावात्तिङ् निङ्न्तिति नियाते आङा सहेति योग विभा॰
गान्तः उत्तरपदस्योदात्तत्वान्मत्वात् गति शून्यत्वाच्च गति प्रयुक्तसमासाभावात् तत्पुरुषत्वाभावे
नायं स्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणि नएव प्रकृतिभावविधानादस्य तत्र व्यञ्जनस्य तत्पादपि नायं स्वरः एवं च स्वाव
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाङुदात्तः ततोऽतिशब्देन गतिसमासे अनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरे आङ् स्व
र एव श्रिष्यत इति दिक् परेत्व कृदुत्तरणाभावे प्रभवनमित्यादौ क्रियायाविशेष्यत्वात्तत्रैव स्यात्
न तु प्रणीरित्यादाविति कृदुत्तरणे कर्तव्ये तङ्क्ते भाष्ये अपि कार्थे कृदुत्तरणे कर्तव्यमिति प्रपवति
न गमित्यादौ तत्र च यपूर्वपदप्रकृतिस्वरागतस्वरत्वेन तिङि चोदात्तवतीत्यस्य प्रहत्त्वा वेतत्प्रहतो नफ
ले एतत्प्रहत्यापितत्रान्तोदात्तमेवलभ्यते तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे एतदर्थमेव भाष्ये तिङ्ग्रहणे
प्रत्याख्याते अतिप्रसङ्गस्तु प्राग्वदेव परिहार्यः अत एवात्र सूत्रे तस्मात्कृदुत्तरणे न कर्तव्यमिति नो
क्तमित्याहुः वनस्पतिमिति वनशब्दो न विषयत्वादाद्युदात्तः पतिशब्दश्च प्रत्ययस्वरेणान्तयानिया॰

स्यात इत्यन्यथाद्यन्तिशस्य पक्षान्तरादन्तोदात्तः स्यादिति भावः एवमुत्तरत्रापि ततन्नूशब्दोऽप्याद्युदात्तो नि
पात्यते नपाच्छब्दोऽपि नभ्राडिति सूत्रेऽप्याद्युदात्तो निपात्यते एव न स्वस्रादयः षष्ठीतत्पुरुषाः ननु नपादि
सत्र तन्वा नपादिति विग्रहः नराशंसमिति नराशसेमिति नरशंस शब्दावपूर्वजन्तत्वादाद्युदात्तौ
नरा एवं शंसन्ति स नराशंसः निपातनादिति अन्येषामपीति दीर्घ इत्यस्य शुनः शेप इति शुनःशेप
शब्दौ प्रातिपदिकस्वरनिपातस्वरान्यतरेणाङ्कः स्वराभ्यामन्तोदात्ताद्युदात्तौ शण्डामर्कौ अजन्तत्वा
दाद्युदात्तोऽद्वन्द्वः अन्येषामपीति दीर्घः तृष्टावरूत्रीत्ति तृष्टशब्दो निष्ठा च द्व्यजित्याद्युदात्तः ग्रसित
स्कभितेत्यत्र वरूत्रीशब्दोऽप्याद्युदात्तो निपात्यते पञ्चाविश्वावयसौ अन्तोदात्तौ मर्मृत्सः अन्तोदा
त्तौ हस्व इन्द्रावरुणाविति इन्द्रो रनन्तस्याद्युदात्तः वरुणोऽप्युनन्तत्वात्तथैव नोत्तरपदे इन्द्राग्नि
भ्यामिति अग्निशब्दोऽन्तोदात्तः सोमारुद्राविति सोमस्याद्युदात्तः मन्नन्तत्वाद्रुद्रो रगन्तत्वाद
न्तोदात्तः रुद्रसोमाविति काविकीयपाठः शुक्रामन्थिनाविति शुक्रो रगन्तत्वान्मन्थिन्मत्व

८३ ल॰शे॰
83

र्थीयेनेनान्तोदात्तो मा भूदिति तथा सति सूर्याचन्द्रमसावित्यादाविदं न स्यात् सूर्यशब्दो यदन्त
त्वादाद्युदात्तः चन्द्रमस्शब्दो दासीभारादित्वान्मध्योदात्तः विषयविभागार्थमिति न च षष्ठीयवाद
योर्विषयविषयोऽन्यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यं पूर्वसूत्रे षष्ठीयमादिग्रहणे
न सिद्धे एतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः अयमेव षष्ठीयवादिपर्युदासो ज्ञापयति स्वरोद्देशके वियोव
जनमविद्यमानवदिति तेन अग्निमीडे इत्यादौ उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः सिध्यति थाथ
घञ् कृत्स्वरापवादो येप्रभृत्येकम्यन् आवसथ इति उपसर्गे वसेरिति थः उपपदोदाहरण
मेतत् प्रभेदेयज् पुरुषांसि इति तृतीया कर्मणि इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवस्तुतो निष्ठा च द्व्यज
नादित्याद्युदात्तः त्वयः त्वयो निवासे इत्याद्युदात्तः निश्चय इत्यत्राये स्वरो नेष्यते किं तु कृत्स्वर एव
वेति इष्टहष्टद इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति अयं च पूर्वपदप्रकृतिस्वरो अत्र कृदुपपादइत्यत्राप्य
ये स्वर इष्यत इति राजसूयेति सूत्रे भाष्ये स्थितं अत्रोपपदग्रहणं नु हत्तिः समासनिर्देशात्कृता

नात्यन्ते फलवतीगतिकारकाभ्यांसिद्धत्वात् स्रूपमानात्कः गतिस्वरापवादोयं अत्रापिग
तिकारकोपपदादित्येवनेह सुस्नातेशशाप्लुतइति शशइवप्लुतइत्यर्थः सञ्ज्ञायामना अय
मपिगतिस्वरापवादः कुद्दालखातमित्यादौतृतीयाकर्मणीतिप्राप्तेत्राविति अत्रास्यापितेपरि
गृहीतेतिनिरुक्तेप्रतिपन्नेउपास्थितेउपश्लिष्टे अगाविसेहितानाहृत् गोरन्यस्यसञ्ज्ञायांसंहिता
शफेत्योदात्तः कारकाद्दत्त सञ्ज्ञायामनाचितादीनामित्यस्यनियमोयंदेवदत्तइतिदेवाएने
देयासुरित्यर्थः विष्णुश्रुतः कारकात्किंसम्भूतइतिकारकादित्यस्याभावेपिनयाधिकारात् ग
तेरपिनियमः स्यात् सम्भूयादितिसम्भूतइतिभावः सेष्णुतोरामायणइतिपाठस्तुअयुक्तः
आशिषोऽप्रतीतेः माभूदितितेनसेष्णुतोविष्णुतइत्यत्रभवत्येवान्तोदात्तत्वं आशिषिकिं अना
शिषिनियमोमाभूत् ततश्चेहनस्यात् देवैः खातादेवखाता इत्येवमत्रेति इत्येवमप्यत्रेत्यर्थः
अत्रकारकादितियोगविभजसूत्रादागतइत्यत्रान्तोदात्तत्वंविधेयेगतिरनन्तरइतिबाधनार्थमि

८४ ल॰शे॰
34

त्वक्ते कृते भवतीति भावे यदा प्रलपित्वादयस्तदा थाथादिस्वरेणैव सिद्धं अतो भाव कृत्स्वरापवा
दोयं पथः पानमिति कर्मणि च येनेति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् राजभोजनाः शालिवाहुलकात्कर्मणि
ल्युट् कृत्स्वरापवाद इति क्रीतेन तृतीया कर्मणीत्यस्येत्याह: व्याख्यानादिषु करणे ल्युट् याज
कादयो याजकादिभिश्चेति सूत्रगणपठिताः अध्ययनगुणमिति सम्बुपेति समासः गुण शब्द
स्याद्युत्पन्नत्वेनाह नत्रकृषेत स्येति न विषयस्येत्याद्युदात्तः गुण शब्दः सुत्पन्नत्वेन यतो नावश्याद्यु
दात्तः तदा कृत्स्वरापवादोयं उक्तसमासस्य प्रतिपदोक्तत्वादेतदपवादत्वमेव युक्तं समस्मीति यो
गविभागस्तु भाष्यानारूढः तत्रकृषे इत्यस्याद्यामेवन्यध्वस्तामप्यतीत् वेदेन गुणं वेदगुणं
मिति सुत्पन्नो कृत्स्वरः अद्युत्पन्नो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः वेदशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः
तुन्नार्थकलह तृतीयान्तात्यदान्येतास्मन्तोदात्तानीत्यर्थः तदर्थानामिति भावः सदृशार्थमि
ति भावः सदृशार्थमिति नवयान्यायायान्यायार्थे इत्येतद्वावर्थे अर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य

बाधकस्य सत्वात् ३ देव तृतीयासमासे सावकाशं न च समासस्वरोऽनुदात्तत्वात्मकस्वराभावे समार्थ्यमिते
तद्व्यावर्त्यन्तद्भावे समासस्वरेणान्तोदात्तस्येष्टमाणत्वादित्याद्युः परे तत्रोन शङ्केनन तदर्थग्रहणेन भा
ष्यानुग्रहः माषविकल्पस्यान्तोदात्तत्वे च न दृष्टमाने अत्र तृतीयायाः इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरि
भाषाग्रहणसम्भावोक्ताप्यनेनैतेन वा वाहनः कलहः इत्याद्यर्थे केवा कूलहादावन्तोदात्तत्वं भवत्येव।
अर्थेति तत्र स्वरूपग्रहणमेवेत्याद्युः ऊनेत्यादि किमासपूर्वैः मिश्रश्च तृतीयान्तादुत्तरपदं मिश्रउ
पसर्गे मिश्रमन्तोदात्तमित्यर्थः प्रणव एवेनेति यदि भवन्नरदे मेकार्यं कुर्वन्त्वदाः ह्यमपि भव
ता मृपक्वरेकरिष्यामीत्येवं रूपेणेत्यर्थः मिश्रग्रहणे इति ग्रन्थया प्रतिपदोक्तपरिभाषयामि
श्रश्लक्ष्णो रिति समासस्येव ग्रहणेनं तद्धेयर्थ्ये स्पष्टमेवं ग्रकाणे वेष्टाकि कमिति क्रमेण समस्यादि
नीतिठञ्च्छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ् तस्मै हितमिति ठ्ञः तस्मै प्रभवतीति ठक् विगार्दभेति तद
र्हतीति ठक् विगार्दभेति तदर्हतीति ठक् गार्दभरथिकादयः इति न चास्य गार्दभरथार्हेण कर्त्रे

८५ ल॰शे॰

85

भिन्न इत्यर्थः तत्रार्थे तद्ग्रहे तदभावस्यापि बोधनादस्त्येव गुणप्रतिषेधः यथा घटभिन्न इत्युक्ते घटता
भाववानिति प्रतीयते तद्वदिति वाक्येन गर्दभरथमर्हतीति गर्दभरथस्य नञर्थाभावांशे यदेकार्थीभाव
विवक्षायां परत्वात्तद्धितेऽप्येकदेशद्वारकैकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्तेन समासे आरोपितगर्दभर
थमर्हतीत्यर्थेऽकेऽतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात् न च प्रत्ययार्थोपसर्जनगर्दभरथस्य नञर्थापेक्षत्वे
नासामर्थ्यान्न तस्मात्तद्धितो दुर्लभः अस्मादेव गुणप्रतिषेधात् ज्ञापकान्नञर्थसापेक्षादपि तद्धि
तोत्पत्तिस्वीकारात् स्पष्टं चेदं न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति सूत्रे भाष्ये तत्कैयटेन एतदन्तोदात्त
त्वविधानमेवैतदर्थं ज्ञापकान्नञर्थसापेक्षादपि तद्धितोत्पत्तिस्वीकारात् स्पष्टं चेदं न नञ्पूर्वा
त्तत्पुरुषादिति सूत्रे भाष्ये तत्कैयटेन एतदन्तोदात्तत्वविधानमेवैतदर्थं ज्ञापकमित्युक्तं तत्रैव
त्तेभ्यो न हि तदर्थे प्रधानस्य नञर्थापेक्षत्वे उपसर्जनवत्तानान्तदर्थानपेक्षत्वे न तद्धितोत्प
त्तिसामान्यस्य सूत्रसामर्थ्यकत्वात् किं चेदं शेऽर्थे विहितस्य यस्मिन्नेव प्रत्ययार्थे नयात्र नञर्थान्व

येऽत्यन्ताभावार्थकत्वे हिताभाव एव प्रतीयते ननु हितत्वरूपगुणप्रतिषेधः भेदार्थकत्वे त्वप्रस्मदी
त्यैव गुणप्रतिषेधार्थत्वमप्युपपाद्यं एवञ्च नञर्थो न पर्यवस्यति शास्त्रात् सर्वे प्रत्यये पश्चात् नञ् समासेऽपि त
दुदाहरणं सुलभं किं च तदुक्तरीत्या प्रत्ययार्थे समापेत्वेऽपि प्रकृत्यर्थे स्यतत्त्वाभावात्सापेक्षत्वाद
प्रतीतिभाष्योक्तत्वाच्चासिद्धिः वत्से युगपदुभयान्वयविवक्षेति न वक्तुं शक्यं तथा हि सति वत्समित्र
हित इत्येव प्रतीत्या गुणप्रतिषेधानवगमादित्याहुः अपरे तु भवेषु शास्त्रात्प्रत्ययेन नञ्पूर्वपदकता
द्धिताज्जोऽन्तरपदकसमासाभावात्स्वरस्याप्राप्तिरेवेति न तन्न्यायेत्यमाह नयेतत् अवेद्धि तिप्रीहौ कृत्यस्तु वर
तिवृत्तु अवनञ्जुस्वर एव युयुताम्रा ययुताः किं अपाणिनीयं नञः किं विपाश्यानहिते किमि
ति अत्र तद्धितेऽप्यतिनानुवर्तनेऽस्तिमन्तान्तरे अस्त सन्तस्येति सूत्रे आकरेषु नितंत्व हि एवं तिन्दत्व
बव्यक परिभाषयाऽस्यप्रह तिरित्युक्ते दन्त्यादन्त्य इति उक्तरीत्या आरोपित दन्तमव मित्रयोः
सम्बोधः उदाहरणं तदन्तमवमित्रमिति दन्तमवत्वाभावदिति यावत् अत एव नञः परमिति

णप्रतिषेधार्थो ऽजइत्यर्थः दीदितइति असमाहिणास्त्वनिषिद्धः पाको नज्ञातत्राशङ्कोयं अन्योयं
८९ पवादिसमारोपितपाककर्तेत्यर्थः पूर्ववत् उत्तरकृत्पाकादिसाहचर्यादत्राकोकृतावेवकृद्ग्रह
लघो॰ 86 णं देवगतिकारकपूर्वत्वेपि भवति अप्रयवइति नञः पराविति गुणप्रतिषेधार्थादित्येवपक्षेनेति
केचित्पक्षेसमर्थोपिनपवतीत्येवमाक्रुश्यत इत्याद्यः अत्राकाविति हल्त्तुरोधादनुवर्तितेनवे
ति सूत्रं भाष्ये ऽत्राकाविति नानुवर्तिते विभाषायाम् नेत्यपेत्य या आक्रोशेइदमेव पूर्वं विप्रति
षेधेन भवतीति स्थिते सज्ञायामित्युत्तरसूत्रे गुणप्रतिषेध इति नानुवर्तते इति नात्रपदेन द्वै
यर्थ्ये अदेवदत्तइति देवदत्तः सत्यस्तत्कार्यं न करोति सएवमाक्रुश्यते कृत्याके स्तु अत्रगुणप्र
तिषेध इति नानुवर्तते इति नात्रपदेनद्वैयर्थ्यमेव स्यात् इकारादेरिति इदं रिवस्तुज्ञियावाकरेस
हेचारुसाधुयौधिक अनङ्गमेजयवदान्यअनकस्मात् वर्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाण
रोचमानाः सज्ञायां प्रीयमाणक्रीयमाणशोभमानाअपिकचित्यस्वन्ते विकारसदृशे भमाना

वत्सत्समासेऽष्टहृपतिकराजान्होरितिगणसूत्रेणनस्यैवैनोवावोदीत्यर्थः विभाषातृन्नन्नतीक्ष्णा
शु नञः परेषामन्तोदात्तानीत्यर्थः गुणप्रतिषेधइत्येव पदैवयेनिष्पत्तत्सूत्रे यावत्तन्नसु
रुषेष्णलायामितिसूत्रस्यान्तसुरुषपदान्तरुत्तरैरितिभावः हृतौवेदस्येष्टे बहुव्रीहाविदमे त्रनषो
रितिक्रियागणनेहस्तोः प्रथमशब्दस्यपूरणप्रत्ययान्तयोरुत्तरपदयोरित्यर्थः इदंप्रथममस्येति
गमनमागमनेवेतिशेषः तृतीयेतीतिएवञ्चतृतीयायामेवपदप्रकृतिस्वरोत्रेतिभावः इदंपदम
जयीस्येष्टेकेविन्दतृतीयेस्त्रयोगविभागस्सभाष्येऽनुक्तत्वात् सह्यस्युपेतिसमासेऽन्तोदात्त
त्वमेव अयमिवप्रथमइदंप्रथमः सशस्त्रद्राहत्वेमविते प्राप्यमेवसाधारणोयमेइत्याहुः अ
येप्रथमइतिदेवदत्तादिः अयेप्रथमपेषामितिअयेपाकादिः प्रधानेयेषामित्यर्थः उत्तरपदस
कार्यित्वादितिसमासान्तस्तुसमासान्तेस्त्ववयवएवेतिभावः हिस्तनावत्तस्तनेनेतिह्रिस्तनोन्त
दौतडीषिसतिशिष्टत्वादन्तोदात्तत्वेसिद्धमितिनत्रोदाहृतमित्याहुः विभाषाछन्दसिसप्तस्रो

८७ 87 ल॰शे॰

कस्य विभाषापदेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः संज्ञायां मित्राजिनयोरुत्तरपदयोरन्तउदात्तो बहुव्रीहौ स
ञ्ज्ञायां विश्वामित्र इति मित्रे चर्षाविति दीर्घः अत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्येव भवति अनृषौ तु वि
श्वमित्र इदमेव परत्वादिष्टं केचिद्व्यवायिनोऽन्तरं उदाहरणं तूदाहरणयोरन्तरशब्दस्य परनिपा
तोऽस्मादेव ज्ञापकात् आत्मान्तर इति आत्मान्तरः स्वभावोऽन्यायस्येत्यर्थः अन्यस्वभाव इत्यर्थ इति गु
कः पाठः अन्तरे किं व्यवधायकः स्वाङ्गे स्वाङ्गः बहुव्रीहावुत्तरपदभूतमङ्गवाचिनीमादि लक्षण
लक्षितस्वाङ्गं वा विभाषयान्तोदात्तमित्यर्थः पूर्वपदेति उत्तरादीनि पूर्वपदान्यन्तोदात्तान्यत्र उपमान
लक्षणे इति निष्ठोपमानादित्युत्तरसूत्रविहितः बाध्यत इति पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः हस्तौ स
ष्टमेतत् अत्राव्ययशब्देनाव्ययीभावस्यापि ग्रहणमिति अव्ययीभावश्चेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः
प्रक्षालितेति कृद्ग्रहणपरिभाषयोऽस्य निष्ठान्तत्वेन तस्यापि वैकल्पिकत्वात् तदभावे आह पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वेनेति सिद्धमविपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः जातिकाल जात्यादिभ्यः परं क्तान्ते

बहुव्रीहावन्तोदात्तेकृतादीन्वर्जयित्वा नवेत्यस्यार्थोऽपरं क्तान्तं भवति मासजात इति मासोजातोयस्ये
ति विग्रहः कालाः परिमाणिनेतिततत्पुरुषे तत्सिद्धमेवान्तोदात्तत्वम् सुखेजात इति सुखशब्दोन्तोदात्तः
वसुशब्दस्य तु प्रत्ययान्ततादाद्युदात्तः नवविषयत्वात्कृणोमाद्युदात्तम् वा जाते पदे पूर्वपदप्रकृति
स्वरः दन्तशब्दः स्वाङ्गत्वादाद्युदात्तः मासोग्रामादित्वात्तथा सुखदुःखे कृच्छ्र ग्रस्त अलीक प्रतीप
करुण कृपण तप सोढ इत्येते सुखादय इति हरदत्तः सुखदुःख गहन कृच्छ्रास्त्रालीकप्रतीपक
रुणाः कृपण सोढ इमे सुखादयो दशगाणे पठित इति श्लोकगणकारः गणरत्नेतुअस्रशब्दोपी
ह पठ्यत इत्युक्तं पूर्वसूत्रे जातातिरिक्तक्तान्तस्य दाहृतं सुवितेन नञ्सुभ्याम् उत्तरपदमिति समा
सान्तानां समासावयवत्वेपि कपूर्वमित्यस्मादेवज्ञापकादुत्तरपदाधिकारेप्यत्र सूत्रे समास
स्यैव कार्यित्वं अन्यत्रोत्तरपदस्यैव कार्यित्वे समासान्तरहितस्येति स्पष्टं चेदमन्त इति सूत्रेभा
ष्ये कपि पूर्वं नञ्सुभ्यां परेयदुत्तरपदं तस्य कपि परे पूर्वमुदात्तमित्यर्थः तदन्तस्य समासस्येत

८८ ल॰शे॰
६५

योर्वा पूर्वसूत्रापवादः ह्रस्वान्ते नञ्सुभ्यां कपि इति वर्त्तते कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्तो
त्तरपदसमासेन नञ्सुभ्यां परस्य कपि पूर्वस्योत्तरपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तमिति सूत्रार्थः पूर्वग्र
हणमिति पूर्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनस्तद्ग्रहणमित्यर्थः एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्र
हणं अन्यथा कपीत्येव ब्रूयादिति भावः अज्ञक इति अन्त्यात्पूर्वमुदात्तभावी नास्तीति एतद
भावे कपि पूर्वमिति प्राप्तमनेन नियमेन बाध्यते तेन नञ्सुभ्यामिति कप्येवोदात्तता
मिति भावः बहोर्नञ्वत् नञ्लाववाहकः सर्वदित्येवास्त्वित्यत आह बहुमित्र इति न
ञोऽजरमित्रेत्यस्य अतिदेशेन प्रत्ययेन योक्तमिति भावः बहुमानेऽपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ब
हुः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः न गुणादयोऽवयवा इति नो गुणादयो बहोः परा इत्यर्थः ब
होर्नञ्वदिति प्राप्तिः गुणाग्रामन्त्रणेन्तुशदेः पचाद्यनुनान्तोदात्ता इति नञ्वद्भावप्राप्तस्वरो
पलक्षणमेतत् तेन बहुगुणका इत्यादौ कपि पूर्वं ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति बोध्यम् उपसर्गा

त्स्वाङ्गंन्तु प्रादेरुत्तरस्वाङ्गं वाविपर्श्वशब्दभिन्नोत्तरपदकसमासध्रुवार्थबोधके यउत्तरपदन्तदंतो
दात्तंस्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः यद्वाध्रुवार्थबोधकसमासघटकमित्यर्थके स्वाङ्ग विशेषणमेवउ
दाहृतिनिहितबाहो निसमूर्ध्वं दिगवस्थानमिति भावः तत्पुरुषेत्वपपूर्वंपदप्रकृतिस्वरः
प्रवपृष्ठः पार्श्वप्रवणइति बहुव्रीहौ तत्पुरुषेवपूर्वंपदप्रकृतिस्वरः ग्रामःप्रतिरन्तइतिएतेः
परिप्रत्युपापेतिग्रामम् उपसर्गात्किंशब्दवर्णोदेशः बहुव्रीहावित्यस्यनिवृत्त्यर्थंसमासग्रहणम्
अन्तःअन्तर्वणमित्यव्ययीभावेप्येतदेव ननिविभ्याम् निविभ्यामुत्तरोन्तशब्दोनान्तोदात्तइ
त्यर्थः परेरभितोभाविनम् अभितउभयतोभवत्यपूपमितिसत्प्रजाताविशिएनिः नद्यादे
कूलाद्युभयतोभवति परिकूलमिति बहुव्रीहिः प्रादिसमासोव्ययीभावोवा अत्रपरिप्रत्युपे
निकूलतीरेतिवाग्रामम् प्राद स्वाङ्गंस माउत्तरपदेअस्वाङ्गंवाचिसंज्ञायामन्तोदात्तंसमासमाउ
इत्यर्थः प्रगृहादयः प्रष्टहादयोवाप्रादिसमासाबहुव्रीहयोवानिरुदकादिराकृतिगणः अ

भिक्षुभ्योऽपगतेति प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा अपपाठे मक्षमितिवर्तते अपमक्षमिति अव्ययी-
८९ ल.प्र. 89 भावेऽपिपरिशिष्टप्रायेतिप्रायम् एतदेवचेति अन्यथावश्यितादेवसिद्धं स्यात् इति भावः सीरनामे-
त्तिनामग्रहणेसीरेणैवसंबध्यते नस्फिगादिभिः स्फिगपूतकुद्दालेणपृथक्ग्रहणात् ह्रस्वदन्तप्रा-
माण्याद्बोधायर्थीयत्नमवगम्यते व्याख्यानादेवास्यसीरग्रहणेन संबन्ध इति तत्त्वम् स्फिगपूतकु-
द्दिग्रहणमिति वीणांग्रहमहितः पादोऽपपादः प्रादिसमास इति अव्ययीभावे तु समासान्तो-
दात्तत्वेनापि सिद्धम् पुरुषव्याघ्रान्वा अन्वादिष्टोऽप्रधानशिष्टः यथा भिक्षामटेत्यादौ यद्वाक-
स्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः पश्चात्कथ्यते सोऽन्वादिष्टः अतेर अकृदन्तम् पदशब्दश्चेति अयज्वार्थोह-
द्वौ भाष्यात्तु अतेरुत्तरपदमन्तोदात्तंकृदन्तंपदशब्दञ्च वर्जयित्वेत्यर्थः प्रतीयते नेरपि निशब्दा-
दुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिपातनेऽर्थे निर्मूलमिति निर्गतंमूलमस्येति निर्गतंमूलमिति वार्थः
अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् निदाए इति पिशब्दोऽत्र निपातनार्थं ब्रवीति प्राद

योहिहलिविषयेसक्तियेसायनमाङ्गः अनित्यत्वादिति अश्वादिभ्यराजन्शब्दपाठवात्रज्ञापकोबाध्यः
अश्वभुराजनउपूर्वेटकअजिरआद्ये अवणः कार्तिका अर्थे अरहन् उपाध्य गौर तैष लेटलोट
जिह्वाकृत्स्नकन्यागुपः कल्प पाद हस्त उपगौर इति अव्ययपूर्वपदस्वरः बहुव्रीहावप्येवम् सो
रव मोहत्तरपदमन्तोदात्तेनिंदायातत्पुरुषेइत्यर्थः पूजायामेवेति एवञ्च कर्मप्रवचनीयत्वे
नगतित्वाभावात्पाद्यादिस्वरोत्रनास्तिनिन्देति अनर्थेउपस्थितेयः स्तूयमानआसीत्तत्रनीदेवा
काममस्तुययाप्रयुज्यते कुब्राह्मणइति नञ्कुनिपातानामितीषदर्थेचरितार्थे विभाषोत्र न
तत्पुरुषेउत्सव्यपूर्वेयडत्तरपदेतदन्तोदात्तेवेत्यर्थः उत्क्रान्तः पुत्वादिति अत्रअव्ययपूर्वपद
प्रकृतिस्वरः प्राप्तः यदावितिकेचित्अस्सलादाणिकेवादत्तनग्रहणम् किंचायमत्वन्तोन
तत्पुरुषः किंतुतदवयवकः नापितत्वटकः पुत्वशब्दउत्तरपदमित्याङ्गः सूर्यत्रिस्महाते
नि केचित्अत्रएवबहुव्रीहिग्रहणेचरितार्थेअन्ययामूर्द्धेषितिपवदेत् बहुव्रीहिमि

५० ल.शे. 90

त्रज्व समासान्तविरहादेव वारयिष्यते नच द्विदन्त इति बहुव्रीहौव योवाचकत्वाभावाद्दत्रादेशाभावे शासा
दौ पद्दति निमित्त दत्रादेश प्रवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिग्रहणस्यावश्यकत्वेन समासान्तनिर्देशे गौरवम् किंच स
मासान्तनिर्देशेत्र प्रवृत्तिर्नैव लभ्या कृतसमासान्तसाहचर्येण दत्रादेशस्यैव ग्रहणापत्तेः अ
तश्च द्वयोर्दन्ता इति विशिष्टस्याद्विदतः पश्चेत्यादौ षष्ठीतत्पुरुषे न प्रवृत्तिरिति वाच्यम् यथान्यासेपि
पूर्वोत्तरसाहचर्येणाविभक्तिनिमित्तदत्रादेशस्यैव ग्रहणात् शासादिनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वेना
सिद्धत्वाच्च भाष्योक्तप्रकारत्यन्तरत्वपक्षे त्वत्र दशामेश्यपवज्ज बहुव्रीहिग्रहणमपि समासान्तानित्यत्वे
ज्ञापकमित्याहुः बहुव्रीहिकार्यत्वादिति अस्य स्वरस्येति शेषः नदेकदेशत्वाद्वेति समासान्तस्येति
शेषः समासान्तोदात्तत्वम् पदात्सूत्रविहितम् पदे भवत्येवेति अत्र च सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमि
ति सिद्धान्तः सक्थ्यञ्चा बहुव्रीहौ सक्थीति षजन्तः सक्थ्य शब्दो न्तोदात्तो वा स्यात् क्त शब्दान्तात्स
रश्चेन्न भवतीत्यर्थः विनानित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोयं नञ्ङः सम्परश्य जन्तस्तन्नष्टस्यते

व्याख्यानात् इत्यादेः परेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुक्रगौरयोरादिरिति गौरः पर्यायेणाद्यन्तो-
दात्तः परादिश्छन्दसि इत्यत्र समासमात्रे परादिश्चेत्यस्योदाहरणं उरुदत्तया इति उरू
णां बहूनाम् दत्तयावित्यर्थः दत्तयशब्दः दयो निवास इत्याद्युदात्तः समासस्यान्तोदात्तत्वे वापि
त्वाहकडन्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते तत्पूर्वपदादिस्वरेण वाधितम् नो बाहुलके नो
त्तरपदाद्युदात्तत्वं इति वेद भाष्ये स्थितम् इदन्त्वादि निवासगतेर्यातिस्यतो बाहुलकादपि करणेऽप्व
जन्तः दत्तयशब्द इत्यभिप्रायेणापदिष्टवान्तः दत्तयशब्दस्तदाथ्याथ्यादिस्वराणामन्तोहकडन्तरपदप्रकृति
स्वरेणैवेदं सिद्धं अस्योदाहरणं त्वचोदयित्रीसूनृतानामिति स्वपूर्वान्तं उनयतेः क्विप् सूनृतानाम् सून
यस्याप्रियमिति सून प्रियमन्तःष्वेतस्टतम्वेति सून्नृते अयस्मयादीति भत्वान्नलोपो न परान्तोदा
हरणं महिहत्यायेति महेषाहननेम्महिहत्यायेति हननसङ्वेनिक्यशब्दः कडन्तरपदप्रकृतिस्व

गोत्रप्राप्तः त्रिचक्रे बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परान्तोदात्तः पूर्वान्तेति विश्वायुरि
२१ ल.शी. तिविश्वमायुर्यस्मिन्नयने इति बहुव्रीहिरयम् विश्वशब्दः कृदन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्य पूर्वपदप्र
९१ कृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति ग्रन्थेनैव सिद्धे परादिरिति सूत्रं त्रिचक्रादी
नाञ्छन्दस्यन्तोदात्तत्वमिति वार्त्तिके यत्न कार्यमित्यर्थः यद्वा वाग्रहणेन वर्त्तमाने बहुलग्रह
णमेतदर्थलाभार्थं कृतमित्यर्थः यतो व्यत्ययो बहुलपदार्थ इति भावः बहुलग्रहणादेव
पुरः सोऽयं त्वष्टा इत्यादौ शिट्स्वराप्रवृत्तिः अस्य त्र्येते पदस्यादिविभक्ति इत्यत्र भीह्रीभृत्यस्य च स्वर
स्याप्रवृत्तिरित्याद्यूह्यम् इति समासस्वराः पचति गोत्रमिति गोत्रे स्वकुलेपीडयतीत्यर्थः एवं
हि कुत्सा भवति पचति पचति गोत्रमिति अनेकार्थत्वात्करोतेरयमर्थः पचिः विवाहादौ गोत्रं पुनः
पुनः ख्यातं करोतीत्यर्थः पाठविशेषणमिति योगविभागः कार्यः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरि

ति गोत्रादीनीति परिभाषेयं यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि तान्येवात्र शास्त्रे गोत्रादीनीत्यर्थः पत्रगो
त्रादिपदिष्टं इति वाक्येन कस्य विकुत्सा वा भ्यानेक्रियागतमाभीक्ष्ण्यं वा तानीति यावत् अन्यत्रापीति व
न विदिर्वैतत्प्रादौ गोत्रब्रुवप्रवचनप्रयजनप्रहसनप्रकथनप्रत्ययनविवदनप्रवदणेत्याख्यायप्रवरत्न
णयवनप्रजनभूयिष्ठवानामनामेत्येतद्भानि हन्यते इत्यर्थोऽस्य हन्त तिङः किं कुत्सितं ज्योत्रम् स्वनती
ति गोत्रे समेत्य स्कृपङ्खनतीत्यर्थः तिङ् तिङः पदस्य पदात् अनुदात्ते सर्वमपादादावित्यधिकारात्
अत्र प्रकरणे निहन्यते सर्वानुदात्ते क्रियते इत्यर्थः यथात्र सर्वस्यानुदात्तेन तानि तथा निहन्यते तेषु षड् प्रकर
णे उदात्तस्वरितगुणविशिष्टमेव निहन्यते नान्यदिति स्वरितो वानुदात्ते इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः अ
तिङ् इति किं पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः वक्तनोऽ तिङ् ग्रहणं वर्षे समानवाक्याधिकारस्य वा
र्तिकोक्तस्यावपूपकत्वात् पकतिङ् हि तत्र वाक्यमिति भाष्ये स्पष्टम् अपादादौ किम् तन्नावाजेषु वा
जिनेवाजयामः शतक्रतो निपातैर्यद्यदि यदादिपत्रान्तानां द्वंद्वे हन्ती पायाः हौत्रोलकनत्तयुक्तशब्दे

नसमासः निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेः यद्यदयोर्निपातत्वादाद्युदात्ताः सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य त
५२ न ग्रहणम् यत्र यद्योः पृथग्ग्रहणात् यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदि चेत्पणः हन्त हर्षेनुकम्पायां वा
ल॰शे॰ क्यारम्भविषादयोः कश्चित्तश्चेनिषेधेवप्रशंसायोक्तवित्यत्रतः नेन्निषेधे यत्रैतथाचारेहन्तकरोति ह
न्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वेत्यादेर्निपातश्छान्दसः एतेन हन्तो नु किमासमेत्यादिव्याख्यातम्
हन्तो इत्यखण्डो वा निपातो बोध्यः तथैव पदकारैः पाठात् नेदेवमायुनजन्नत्रदेवाः युनजन्निति युजे
र्लेटि रूपम् अन्यश्चेन्नाभिगच्छति अत्र नन्वा विच्छिद्य अच्छब्दस्य पदकाले पाठान् निपातसमुदायावि
मोचन इति वेदार्थेणित् अन्यत्रतणित् इन्द्रश्च मृडयाति नः इन्द्रश्चेदस्मान्सुखयेदित्यर्थः कच्चि
दिति निपातसमुदायः प्रश्ने च कुमाकच्चिदिति यद्यप्यत्रणत्वैरेव परस्मैतैर्योगे नियमो नान्यैरित्यर्थ
कयाहितत्परमिति नियमाद्विधेयो न प्राप्नोतीति तथापि छान्दसत्वेनात्र नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः निपातैः
किम् यत्तु ज्ञातिशाकटायनः प्रातिरिणेयपणिरूपं नन्तु प्रतिपदोक्तत्वात् यथादिभिर्निपातैः साहच

योऽत्र निपातन एवग्रहो बाधनेसमस्ते अत्र प्रकरणे क्वचित् न्यायाग्रहणमित्ता पनार्थत्वात् तेन यावद्यथा भोः इति सम्
न्नैवतन्नस्याव्ययस्यवयावत् शब्दस्यग्रहणमिति स्वहमाकरे ग्रहणं किम् अन्यत्र सादादन्वितेरे
नैः परे परासेवद्धेमाभूदिति यत्र कावते मनोदन्तदशसउत्तरम् यत्रैतस्यै तदस्मिन नेन तत्संबन्धः दथ
यारणे अनुदात्तेन नहश नहेति निपातसमुदायो निषेधे वर्तते प्रतिषेधयुक्त इति पूर्वं भङ्क्तुं केक
तेव्यतपोयन्वसनस्य भोजनादेरवद्यातेः वद्यात् उपलिप्सयायुनः क्रोधेनोपहासेन वायत्र प्रतिषेधयुक्तेष्ट
व्यानेसयत्यारम्भः इत्यर्थः भोदासे इति स्वस्वरेणमध्योदात्ते अडपदे शान्तमत्त्वात् इत्यस्य निघातः
सत्यम्भोदासे इति सत्यशब्दः सत्यादशपथे इत्यन्तोदात्तो निपातस्तत्र इत्याङः अङ्गाया अङ्गेतिलुप्तदृती
याके अप्रातिलोम्यमानुकूल्ये अङ्गेति निपात आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तम् अन्तोदात्तमिदमव्ययं इति अङ्गेत्यादौ
तथादर्शनादित्यन्ये अङ्ग कूजतीति अत्राङ्गेत्यमर्षे कूजतीत्याद्युदात्तम् हि च आनुकूल्ये एव
ने हहि कूजहृषल अत्रामर्षे हि शब्दः उदाहरणे ऽवधारणे स्म शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः छान्दस

५२ स.शो.

93

दीर्घंषते छन्दस्यनेकमपि अन्वतवदनदोषेणानयुज्यनतङ्क्यर्थः युञ्जन्यनङ्क्त्यस्यस्तल्पेपुनातीति अ
ग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनूदजयत् अत्रैकमाद्युदात्तमपरं निहन्ते अत्र हेत हेतमद्भावयोतको हि वि
ति अनेकमपीति द्वन्तो हि पुक्रम तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य क्वचिदनेक
स्येत्येतदर्थमिदम् छन्दसि दृष्टानुविधानात् यथाप्रयोगं व्यवस्था यावद्यथाभ्याम् यावद्यथेति निपा
ताभ्यां योगे अपेयोरपि ग्रहणमित्युक्तम् आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणे पाधिको वतवन्तः
यथायोगमनादिषु भ्यामिद्रौनीयात यथा पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणं अनन्तरग्रहणस्य
अनिघातनिषेधस्यवानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं निषेधानुवृत्तौ निपातैर्यद्यदीत्यस्य प्रतिषेधः सम्भाव्येत पूजा
यां किंपक्षे स्मृगोयावतिति तत्कथनमेतत् अदेहत्य सोदाहरणमाह आदहेतिनादीनान्तमाणवको
भुङ्क्ते शोभनमित्युस्से अहोवह पयोगकरणमनन्तरार्थं अहो देवः करोति शोभनमत्रापि पूजा
यामित्येव शेषे विभाषा पूर्वं पूजायामित्युक्ते शेषः अहोकटमिति पदेस्य प्रत्ययस्वरमनाश्रये

भूतमेव वस्तुस्तूयते आश्चर्यं यच्च याति पायतेन पूजा शेषग्रहणं सर्वार्थं मूर्खश्चैव चानुकृतादेव पूजा

यामित्यस्यानिवृत्तेः योगविभागसामर्थ्याद्वृत्तेन पूजायां नित्येन तदभावे विकल्प इत्यवस्थापपत्तेः पु

रा च परीप्सात्वरा निकटेति विशेषेण नादावप्ययने प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितम धीष्वेति

गम्यते पदे शेषेऽनन्तरं इत्युदात्तं पुराशब्दोऽत्र निपात एवं पूर्वो नरसा हवयति परीप्सित स्यन्त्युदाहरणमा

ह नतेनसेति लट् स्मे इति भूते लट् भूतस्याप्यय न स्यविरकालस्य हत्तत्वं गम्यते न न तरान्नित्यस्य तु

नैं किंवृत्ते लिप्सायामित्यस्मिन्नेव क्रियतामित्युपगमो न तत्रान्तस्याः प्रार्थनानुशेषेण न ह्युगच्छामि

भोः इत्युदाहरणे वर्तमानसमीप्ये लट् गमनं प्रति मामात्तायपेतिगम्येय पृष्टप्रतिवचनाभावा

त्रनौ पृष्टप्रतिवचने त्वस्यानन्यार्थिः नन्वित्यस्यैकनिपातत्वं ज्ञापयितुमिति शाहुः सूत्रे किंक्रियाप्र

श्नेनुप किमिति लभमत्ततीयान्तं क्रियाप्रश्न इति किमो विशेषणम् अनुपसर्गमित्यादिति ङ्विवि

शेषणे अप्रतिषिद्धमित्यप्रतिषिद्धार्थकतिङन्तविशेषणे किं देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठती

५८ ल॰शे॰ ९५

स्यादौ उभयोः संशयविषयत्वात् उभयोरपि किमा युक्तत्वेन निघातनिषेधक इति केचित् इदं
तत्त्वउभयोः संशयविषयत्वेपि किंशब्देन सन्निहितक्रियाविषयस्यैव प्रश्नेऽन्वयो ऽसत्त्वे क्रियान्तरविष
यस्य वाहोस्विदित्यनेन तस्मात्सैव निघातप्रतिषेध इत्याह क्रियाप्रश्ने किम् कारकप्रश्ने मा भूत्
किं भक्तं पचति आहोस्विदपूपानिति प्रश्ने किं किं पठतीति पाठः किमधीत इत्यपि पाठः उपसृष्टत्वा
त् किं द्विज इति द्विजस्य पठने हि प्रतिषिद्धे इदन्त्वयुक्तमुदाहरणं किं सन्न्यासी पचति केचित्तु प्रतिषि
द्धप्रतिषेधस्तदप्रतिषेधार्थकेति ङन्तामित्यर्थस्तदा मूलोक्तमेवोदाहरणमित्याहुः लोपे वि किम
र्थयोगेऽपि किमोऽप्रयोग इत्यर्थः पचेति निघातः पचेत्याद्युदात्तं पचतीत्यादि किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तवि
भाषेयं केचित्तु तदर्थयोगस्य सत्त्वात्प्राप्तविभाषैवेत्याहुः क्रियाप्रश्न इत्यादि सर्वे इत्यप्यनुवर्तते एहि
मन्ये प्रहासे उदाहरणे प्रहासे एवमन्योपपदे इति पुरुषव्यत्ययः एहि मन्यसे इति स्थले एहि मन्ये इति प्रहा
से चेति सूत्रविहितलडनुवाद एव धातुमात्रं विवक्षितमिति भावः इदञ्च वहतौ स्पष्टं भाष्यानुक्तमपि

विवक्षितत्वाद्धि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहरणं एहि त्वं रथेन यास्यसीत्यद्दहं मन्ये इत्यर्थे र

ति प्रतीयते गतार्थत्वात् एहीत्यस्य गत्यर्थत्वादिति भावः जात्वपूर्वं तृतीयास्थाने वर्त्तयेन प्रथमाभय

त्राविद्यमानपूर्वमिति जात्विति विशेषणेन तिङन्तस्य आहो उताहो सूत्रेनानन्तरग्रहणादिति वक्ष्यते

किंवृत्तं त्वविं विडन्तरमिति वक्ष्यति किंवृत्त विशेषणं प्रथमापूर्ववत् पूर्वं सूत्रादपूर्वमिति व

र्त्ते तेन देवदत्तः किं वितयवतीत्यादौ न विभक्त्यन्तमित्यादिव्याख्यानमेव श्रवणं किमाहतेनि

ष्पत्रमित्यर्थः विक्षुह्यादिगणे तु हतो निपात्यते आहो उता वक्ष्यतीति सान्तरं हितत्र शेष

तथावतत्र शेषग्रहणस्यार्थमनन्तरग्रहणमिति भावः न च पूर्वमित्यनुवर्त्तनात्तस्य च तिङन्त

विशेषणत्वात्सपूर्वं तिङन्तं शेषो भविष्यति किमनन्तरग्रहणेनेति चेत्तत्र इदमेव ज्ञापयति अ

पूर्वमिति न तिङन्तविशेषणमिति स्पष्टं भाष्ये शेषे विभाषा अपूर्वमित्येव वर्त्तते नामाहो देवो

वर्षतीत्यत्र निहतमेव गत्यर्थलोटा अत्र सर्वे ति लृट्मविभक्तिकं कारक विशेषणं कारक

९५ ल॰शे॰

95

पदेन प्रत्यासत्त्यालकारवाच्यं कर्तृकर्मरूपमेव कारकं गृह्यते सहज्ज्वेदं भाष्येनदाह एत्रेवेति
अस्य फलमाह उक्तेनादेवदत्तेनेति अत्र यद्यपि कर्तृभेदोस्ति तथापि लवाच्यकर्मभेदो
नास्तीति भवत्येव प्रतिषेधः एवमागच्छ देव ग्रामेण मे इष्टमस्ति इत्यादौ कर्मभेदेपि लवाच्यक
र्त्रैतद्भवत्येव पचौदनमिति अत्र लृडुक्तो नैहतमेव पितातेओदनमिति आगमने देवः क
र्ता ग्रामः कर्म भोजने तत्पिता कर्ता ओदनः कर्मकारकभेदः तत्त्वाह त्वेति लोड्वाच्या
कारकापेक्षया यत्र लृड्वाच्यकारके किंचिदधिके भवति तत्राप्ययं प्रतिषेधो यथा स्यादि
त्यं सर्वे ग्रहणे प्रकृते एकस्यात्मनेपि सर्वेना स्यादिति भावः एवं लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृ
ड्वाच्ये कारके यदा न्यूने भवति लोड्वाच्यमधिके भवति आगच्छ तं देवदत्त पश्य दत्तौ देवद
त्ते मोदस्व तेरति मम्लापि प्रतिषेधो भवत्येव यथा कुसारसेन लृड् सर्वकारके एव लोड् सेव
नितः द्यपेक्षया अन्यनाभावस्पतिनिमित्त [illegible] निरित्याङ् लोड् च नवेम्कारकमिति

गत्यर्थलोट्वाच्येकारकापेक्षया उदाहरणम् भूतलोट्वाच्येकारके सर्वञ्चेदमत्र भवतीत्यर्थः

भाषितं सोपसर्गमनु अनुत्तममित्यस्योत्तमपुरुषभिन्नमित्यर्थः नचेत्कारकं सर्वान्यदित्येव

पदे वैत्स्वर्यं प्रत्युदाहरणे पूर्वेण नित्यं निघातप्रतिषेधः हन्त च विभाषितमिति सम्मुच्चये त्र

त्रे लोडिति च वर्तते गत्यर्थलोटित्यादि निहतेऽस्यापि विकल्पेन निषेधविधायकत्वान्निपातैर्य

यदीति निषेधप्राप्तेः प्राप्तविभाषेयं हन्त प्रविशेति पदेनोदात्ते पदेति निहते प्रभुनजावहै इति

भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदं अत्रापि निपातैर्यदीति नित्यनिघातप्रतिषेधः आम एकान्तरम् अ

नन्तिकशब्देनासन्निहितमहृस्वोच्यते अत एवोदाहरणे प्लुतैकश्रुतीन आमन्त्रितत्वादाद्युदात्ते

पदे आम्भो देवदत्ते अत्र नामन्त्रिते इत्यविद्यमानत्वेन निषेधादेकान्तरत्वे बोध्यं आम् प्रपचसीति

अत्र निघातो भवत्येव आमः किम् शाके पचसि देवदत्त आम्पचसि देवदत्तेति अत्रान्तिकत्वा

न्नैकश्रुतेरसिद्धत्वाभावोऽपि बोध्यः प्रकरणञ्च निघातस्यापि बाधः अन्यथैकश्रुतिप्रकरण

ले·शे·
९८
96

वनामपक्कान्नरमितिद्वयानस्तुतोदात्ततस्यवनायप्रतिषेधः आमपक्कान्नरेफकस्तुत्यिप्रतिषेधइतिवा

र्तिकात् सूलेपि अत्रनिकेहरेंतत्रविहितमेकश्रुत्येननिवाननिषेधप्रकरणेपाठात् वचनसामर्थ्या

न्निवातोनेत्येवपादःस्तुतस्मिन्नेतत्पाठः अस्यवार्त्तिकोक्तपदस्यनैवचापुनरैकश्रुतिः प्राप्नोतीत्यादि

नाभाष्यकृताप्रत्याख्यानात् अत्रसूत्रेऽस्याधः पदान्वयस्यायान् एवमेतदुदाहरणविषयेस्तुतोनै

वेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम् पदिद्वत्परम् इदंबहुव्रीहिणातिरोविशेषणेनान्येरिति

यदिहनेत्यादिभिरित्यर्थः निवातोभवतीति नन्तुलोहवेतिप्राप्तोनिषेधोभवतीत्यर्थः अत्रसूत्रेह

हेर्गत्यर्थत्वस्यभाष्येउक्ततेननतद्योगादेहीत्यस्यप्राप्तोनिवाननिषेधोविभावितेसोपसर्गोनिस्तुतः न

भवतीत्याह भाष्येतत्त्वादस्यतेनसमाहितम् एवनापि अत्रयतिग्रहणेनउपसर्गग्रहणम् तेन

प्रस्त्रीकरोतिवनेत्यत्रकरोतिशब्दो निहन्तवैतिसूत्रेभाष्ये कृत्स्नाभीत्वागायोरेवगोत्रादीनि

नेहस्त्रीकरोतिगोत्रम् अत्रनिवानएववार्तिकेषुच नचवाहेतिसूत्रनिर्दिष्टाम्नादयएवरहस्य ९९

नेमस्त्रिष्टकृच्छ्रतानदाह चवेत्यादि उदाहरणे ह्यादतीमस्मन निघातप्रसङ्गः नानावाक्यत्वात् समुच्च
यविकल्पयोरनेकधर्मत्वात्पत्त्नडक्तिः चवायोगेइति चवायोगे प्रथमेत्यनेन रसूत्रेसर्थः इदञ्च
हतेत्रोसहं वानुष्टकृच्छ्रतादत्रागतिरिति नानुवर्तनेइतितदाशयः चनविद्विवसन्नेकेपदस्त्ववायोगे
इति सूत्राष्यनुवर्तनेइत्याह चवायो प्रथमेत्यस्य प्रथमोच्चारितेत्यर्थः येमायग्रहणेसूर्वोभ्याम
पियोगेनिघातप्रतिषेधार्थन्तद्धन यन्तुदाहरति गाश्चारयतीति नियमोप्रथमैवनान्येति
इतिोवा यानिमिति अस्यदिवोवापार्थिवादधिइन्द्रंवामहोरजसइत्यनरवाकेइन्द्रंप्रतिसातिपन
दानेनापिआपिकेनईमहेयावामहैवैदिकनिव एदयाज्याकर्मस्मईमहइतियावाजन् कस्माल्लो
कादित्याकाङ्क्षायामाहइतोऽस्मात्लोकात्पार्थिवाद्वादिवोवामहोमहतःप्रोफात्रजसःरज्ज
कात् अन्तरिक्षलोकाद्वेतिमन्त्रार्थः नह्यत्रतसेवतिङन्तस्यानन्तरत्रानुषङ्गात्कथंप्रथम
मेतदितिचेत् अत्रषकस्यापिप्रोपापिकभेदप्रस्कृतस्यप्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्म

लघ्वी.
९८
97

छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टम् हे तितिरि धर्मोल्लङ्घनं हि योदाहरणे द्वितीया
स्य नियातो भवत्येव हयोगाभावादिति बोध्यम् अहेतिविनि अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणे
विनियोगः अस्योदाहरणे सर्वत्र निपातप्रतिषेधः लुतश्च बोध्यः चाहलोपे लोपोऽत्र प्रयोगप्
वशात्स्वरेण लोपविधानाभावात् अर्थप्रकारेणादिना गम्यमानत्वात्प्रयोगः वः समुच्चये अ
हशब्दः केवलार्थः समानकर्तृके यशब्दस्य लोपः नानाकर्तृके तु हशब्दस्य एवेत्यादेरवधार
णार्थे एव शब्दप्रयोगे सतीत्यर्थः अनवक्लृप्ताविति असम्भावनायामित्यर्थः नकविद्धोऽस्मे
नकविदथोषे स इत्यर्थः इन्द्रवाजेषु इति अवेति तिङन्तस्येह निपाताभावस्तदाहरणं त्व
रम् बोध्यम् शुक्लावीहयश इति नियमोऽवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे न तु सर्वत्रेत्यस्ति एवलोपः प
देति निहते पदे। आयुदात्तम् वैवावेति वेस्फुटार्थे ऽतमायाज्ववा वेति प्रसिद्धो स्फुटार्थे च प्
कान्या समर्थाभ्यां समानार्थाभ्यामित्यर्थः अजामिकामिति असमामित्यर्थः जिविषीणनार्थः ९८

अत्रप्रकरणेक्कविस्ताहचर्यानाश्रयणेत्वाम्पनार्थेसमर्थग्रहणम् यद्भृता नघहूतमितितिनन्तउनरड

नमविभक्त्यन्तमेवेत्याग्रहः इदञ्चभाष्यधनितम् अत्रव्यवहितेऽनितेनयोजानन्पवपर्यंभूषरि

त्यादौनियावप्रतिषेधः सिद्धान्तिग्रन्थमानन्तुपूजानात्पूजितमितिसूत्रेपूजितमितिसूत्रेपूजित

ग्रहणेनतद्धिकाष्ठाप्यापकइत्यादौअनुदात्तताविधानायतत्रकाष्ठादिभ्यइतिवार्तिकम् तत्रपूज

नादित्येवप्रत्यासत्त्यासमसेवैयिकनयावत्पूजितपरिग्रहेसिद्धेपूजितग्रहणमनन्तरप्रतिपत्त्यर्थंस

दिहप्रकरणेपञ्चमीनिर्देशोप्यानन्तर्यंनाश्रीयतइतिज्ञापयतीत्याहुः यथेत्व्रप्रह्णौवेनिवा:

वम् यत्रक्वचनयजतेत्रपदेनिहतेपदेह्यनुदात्तम् पूजनात् अत्रहनिकृत्काष्ठादि

भ्यइतिसूत्रेपपाठेनद्रमात्रकाष्ठादिगणपाठेनसूत्रकारेणापिज्ञापितमेतत् काष्ठादयोद्भुत

पर्यायाःपूजनवचनाभवन्तिउत्तरसूत्रेनिङ्ग्रहणादिदंसुबन्तविषयंअत्रहन्तिन्यासादयः

समासविषयमेतत् काष्ठादाहरणादीनांप्रहन्निनिमित्तमन्ताध्ययनाभिहरणादिविशेषण

तेनासामानाधिकरण्यात्समासाप्राप्तौ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तत्रिमिमिति विभक्तेरलुक् कि॰
काष्ठाध्यापकादिसिद्धिरित्याहुः भाष्यकारस्तु असमासे एव क्रियाविशेषणभिन्नतानोदाहरण
मित्यादीनां मलोपो निपात्यते शुक्लस्यैतत्समासाधिकाराभावात् मयूरव्यंसकादित्वे प्रमाणा
भावाच्च अत एव मलोपो वक्तव्य इति वार्तिककृता आरब्धम् एवञ्चदारुणमित्यादयः
प्रयोगा असाधव एव भाष्यविरुद्धत्वादिति ध्येयम् सूजनाकिं दारुणाध्यापकः दारुणसज्ञ
कइत्यर्थः काष्ठादिभ्यः किंशुभनाध्यापकः समगतिरपिः अपिनाऽगतिरस्तदाह तिङ॰
न्तमिति नलुडित्यादिनिषेधापवादः समगतिरितितुल्ययोगे महणाहुः तेनगतेरपिनि॰
घातइत्याहुः तिङ्ग्रहणं पूर्वं सूत्रस्यातिङ् विषयत्वलाभार्थम् अत्रापि ग्रहणेनोपसर्गस्ये
व ग्रहणमिति वनेदितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तेन यत्काष्ठाशुक्लीकरोतीत्यादौ निपातैर्यदीति प्र
तिषेध एव यत्काष्ठाप्रवतीति यत्काष्ठंप्रवतीत्यपपाठः भाष्यविरोधात् काष्ठइत्याकारान्त॰ ९८

सैवगणेपाठाञ्च काष्ठेतिहस्वेपञ्चमोन्तभाष्यविरोधएव काष्ठादारुहणं परम श्रुति ग्रमातावत्र वे
शः सभगार्थः अनातान अपुतः अद्भुत भृश घोर कल्याण सुखेः हन् कृत्स्नेनच सु यदा
दिति निहतम् कृत्स्नार्थे सुबनेपरे इत्यर्थः अयंविधिः परत्वात्प्रतिषेधान्बाधते यत्सर्वतः
प्रत्येत्यादि प्रतीतिक्रियाविशेषणमात्रं सकेव पचतिक्रिधत्वातीति पाकक्रियाकर्तृक
क्लेशइत्यर्थः प्रजः प्रयीयातोवीवाहुलकादौणादिकेति पितनमेवश्रुणा मावे अयुदात्त
प्रजिधाहस सप्राप्नोतीत्यतआह प्रतिश्रानुबन्धइतिवकारानुबन्धइत्यर्थः इदञ्चनिघातमे
नियोगशिष्टम् तेनयदानिघातस्तदाम्नोदात्त अन्यदातद्युदात्तमेवेतिवोध्यम् वाववर्थे
मिति बहुवचनान्नेतिङन्तमित्यर्थः गतिर्गतौ अयमपुपसर्गोदात्तपुदात्तपवादः गतौपरे
रेउपसर्गस्यगते रनभिधानेनप्रयोगाभावात् उपसर्गइतिवक्तव्येगतिग्रहणंलाघवार्थ

मुत्तरार्थं च यद्यप्ययमर्थो सावकाशस्तथाप्यभिर्गतावितिग्रहणात्सर्वत्रापिप्रवर्तनेनएतावतैव
ल.पो. वनद्यपवादेत्वव्यवहारइत्याहुः अभ्युद्धरतीतिअत्रोद्धरतेर्यणिग्रभेर्निघातेः निघातेनेवाविशे
९९ षाभावेग्रहणमात्रेणोदाहरणम् अभिसंहरतीतिमत्त्वंफलम् गतौकिमिति गतेग्रहणंतिङ
न्तेप्रयोगोगतिपूर्वकेवाकृदन्तेवा तत्रकृदन्तेसगतावगतौचकृत्स्वरणाद्यादिस्वरगतिस्वरेष्व
कृतेषुशेषनिघातेनगतेर्विं गतस्समावातिङिचोदात्तवतीतितिङ्ङुदात्तवत्येवेतिनियमा
दनुदात्तवतितिङन्तेनतदभावसङ्गाडुदात्तवतिनेनेवसिद्धेअपारिशेष्याहृतावेवभविष्यतीति
प्रश्नः आमन्द्रैरिति तेप्राक्धातोरितिस्वप्रयोगतियमार्थत्वेइदंप्रयोगनियमपदत्वमभिप्रे
त्यैवछन्दसिपरेपिव्यवहिताश्चेत्यारब्धम् पदात्तुभाष्यरीत्यासंज्ञानियमार्थत्वमभिप्रेत्यतत्र
त्याख्यायतेतदागतावितिव्यर्थंआडोगतित्वाभावादेवाप्राप्तेः मन्द्रशब्दस्तुहृदिशब्दत्वात्क्रि ९९

यावाची आमन्त्रैरित्यत्र न दोषः गतित्वात् यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गतिसञ्ज्ञा न चात्राडामेदं प्र
ति क्रियायोगः किं तर्हि याहिशब्दं प्रतीति भाष्यस्यापि त्वयमेवार्थः यत्क्रियावयस्तत्क्रियाव
वहितत्वान्न गतित्वे मन्त्रस्तन क्रियावाचीति यत्तु कैयटादयः ननु परनिमित्तानुपादाने य
क्रियायुक्ता इति कथं लभ्यते उच्यते पदस्येत्यधिकारात्प्यधिकाराद्वा पदविधित्वात्समर्थपरि
भाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभ इति तत्त्वम् असमङ्कशीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्यात् एका
र्थीभावे एव परिभाषाप्रवृत्तेश्च युष्मदस्मदादेशानिघातविधौ परिभाषाऽप्रवृत्तेः समर्थसू
त्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च नव मन्त्रादिकरणैकेऽकर्तृके यातमाऽऽविशेष्यते स्मदायेक्रियाविशे
षवाचित्वेऽप्रतिगतित्वमस्येवत्रतयवाम्भुरवतीत्यादावभेगतित्वमिति वाच्यं यात्तूपसर्गमेव
यस्यान्तरङ्गत्वेच स्यायनान्वयात्पूर्वमेव तदर्थात् अतएवोपास्यते गुरुहरित्यादेः सकर्मक
त्वमिति भाष्य एव स्पष्टे निडिचो निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादोऽयम् अनुपसर्गस्यापि

ल॰शे॰
१००

गतेर्योनव्यवहितस्यसत्त्वात् उदाहरणेनिपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषेधाउदात्तवत्तान्तिङन्तस्य यत्न
शुक्लीकरोतीत्यत्रेष्वपिविस्वरोयेननाप्राप्तिन्यायेननिपातादुदात्तत्वमेवबाध्यतेनत्वेतमिति
अत्रशुक्लीशब्दस्यनिघातः नन्वामन्द्रैरित्यत्ररकप्रत्ययान्तेमन्द्रशब्दे परेआङोनिघातनिवृत्त्यर्थं
न्तादित्यतआह यत्क्रियेतिएवञ्चतिङ्ग्रहणाभावेपिगत्यादिसक्रियावाचकस्योदात्तवतीति
विशेषणादपितन्निवृत्तिः सिद्धेतिभावः तत्रदोषमाह यानावेदेति यस्यवाच्ययाक्रिय
याशुक्लास्तेपात्तेप्रत्येवगतित्वादितिभावः एवञ्चयत्प्रयञ्चतीत्यादावेवस्यात्रत्वयत्प्रकरो
तीत्यादौतिङ्ग्रहणेतुसतियन्यात्तेप्रतिगतिनेतद्घटितेतिङन्तेपरेइत्यर्थः सम्पद्यतेइति
नदोषः अत्रतिङ्ग्रहणेनक्रियाप्रधानेलक्ष्यते तेनप्रपचतितरामित्यत्रउदात्तवत्त्वमनेगते
र्निघातः सिद्धः तिङन्तेतत्रनोदात्तेत्याम्स्वरेणशेषनिघातात् ध्वनितञ्चेदंभाष्ये एतेनि
घातात्प्रतिषेधाश्चपदकालेविच्छिद्यपाठेपिभवन्तिसंहिताधिकाराभावादित्याहुः इति १००

निउ॰न्तस्वराः वस्तुतस्त्विति इगन्तानाञ्च घ्यषामित्यस्याफिषइत्यपवादस्य सत्त्वादिति भावः अ
संहितायामिति तयोर्य्वावचीति सूत्रस्य संहिताग्रहणं सामाशास्त्र समासेरपि कारान् स्वरितवि
येप्यतदन्तभावादिति भावः अयमेव संहिताधिकारोध्यायपर्यन्तस्तदधिकारबहिर्भूता॰
नां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिः अन्यथा संहितायां कालव्यवायादेव न भविष्यतीति किं तदधिका
रपाठेन नेन पदकालेपि ईडे इत्यादीनां निघातः अग्नाविस्मृ इत्यादाववग्रहे आनङादयः प
दविभागे च वस्तुतस्तादयः सिद्धान्तिग्रशमयादिना कालव्यवायेपि न सादयः खवयानञ्च
606 मात्राकालेन न तदधिके नेत्यादिनिरूपितं संहिताधिकारस्यान्तं पणगादिके स्वरितप्रचयादि
प्र॰शु॰ कञ्चनेति बोध्येन न्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हिशाहूस्य स्वरितत्वे बह्वृचैः पठ्यमाने न सिद्ध्येत् सं
हिताधिकारस्यान्तेन कालव्यवाये प्रवृत्तेरिति चेन्न यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतोः स्वरः
उपदिष्टस्तथा विभागदशायाम् अवयवे इति प्रातिशाख्यविशिष्टविधानात् अनेकीभवतो

ल॰शी॰ १०१

101

प्रश्लेषमात्रुवतोऽन्तः सन्धीयमानानामेकीक्रियमाणानां पर्यायेन प्रकारेण स्वर उपदिष्टः शास्त्रे
तेस्वरमन्तराणामवग्रहेपितथैवकुर्यादित्यर्थः नन्वेवमप्यपगन्तवेऽश्रवेनवाऽस्मादीनामवग्र
हेऽन्तरत्वएव्राग्रवर्णेस्यप्रवयः स्यादिति वेन्नयथ्रादीन्नह्युदात्तानामसंहितवदुत्तरानिति विशे
षवचनात् यथैपदार्थेह्युदात्तानां पदानामन्तरात् पदार्थादीन्स्वरवियावसंहितवज्जानीया
दित्यर्थः एवेरत्नयातमेश्रललाभवन्तीरित्यादीनाङ्कः मकालेऽइतिशाह्येनरमागेप्रवयोन
प्रवर्त्ततेपरिग्रहेत्वनार्षान्तानेनैवेकान्तरीकृतानात् परेषांन्यासमाचारेव्यालिख्यौचेत्स्वरौपरौ
इतिवचनात् परिग्रहोवेष्टकउच्यते अनार्षशाह्येनतथाऽम्नतकरणः सवद्यन्तरस्याग्युदात्तः
पदाभ्यासस्यमध्येवर्त्तमानः पूर्वपदान्तमादिनास्पृशतिद्वितीयपदादिमन्तिमेनस्पृशतित्तः
दात्तस्यायेविकारः पदेसन्धिरुक्तः सवव्यजनादिः स्वरादिर्वाभवतियदिव्यञ्जनादिस्तदाप्रवये
प्राप्तेयमपवादः अनार्षादितिकरणात्परेषांन्यासमितितुल्यम् तोऽउदात्तस्वरितोचेत्स्वरौप ८९

ल॰शे॰ १०२ 102

रौभवतइत्यर्थः अनार्षान्तादित्यस्योदाहरणेरत्नपानममितिरत्नपानमन्तेनैवैकादरीहन्ता
दित्यस्योदाहरणे अललाभवन्तीरितिअललाइतिशब्दानुकरणमितितितत् भाष्येहन्त
इतिसर्वेष्टसिद्धिः शब्देन्दुशेखरः अत्रोमज्ञषावैवकन्मका स्वमतौसम्यगुत्पाद्यशिवयोरपि
तौमया १ शब्देन्दुशेखरः सोयंफणिभाष्योक्तिभूषितः सतांहृत्कमलेधार्यो यावच्चन्द्रदि
वाकरौ २ इतिश्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेल
घुशब्देन्दुशेखराख्येसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानेउत्तरार्द्धंसमाप्तम् ॥ शुभमस्तुहरिओं ॥

विषादयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः १॥

नं ६

